

مرکز تحقیقات رایانگی

اصفهان

گامی

رسالت
علیهما الصلوات
والتسلیمات

www.ghaemiyeh.com
www.ghaemiyeh.org
www.ghaemiyeh.net
www.ghaemiyeh.ir

تعمیر و توسعہ مسجد شریف نبوی

(در طول تاریخ)

تالیف

ناجی محمد حسن عبدالقادر الانصاری

ترجمہ
عبدالمحمد امینی

© 2014 by the author. All rights reserved.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی در طول تاریخ

نویسنده:

محمد حسن عبدالقادر الانصاری

ناشر چاپی:

مشعر

ناشر دیجیتال:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

۵	فهرست
۱۲	تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی در طول تاریخ
۱۲	مشخصات کتاب
۱۲	مقدمه
۱۳	فصل اول: نیروها و عوامل اقلیمی مؤثر در بنای مسجد شریف نبوی
۱۳	اول: ویژگی‌های مکان و موضع مدینه منوره
۱۴	دوم: جنبه‌هایی از مشخصات تاریخی مدینه منوره
۱۴	اشاره
۱۴	۱- مدینه منوره در عصر جاهلی:
۱۵	۲- مدینه منوره در عهد رسول الله صلی الله علیه و آله و خلفای راشدین (۱- ۴۰ ه. ق.: ۶۲۲- ۶۶۰ م.)
۱۵	۳- مدینه منوره در عهد امویان و عباسیان (۴۰- ۶۵۶ ه. ق.: ۶۶۱- ۱۲۵۸ م.)
۱۵	۴- مدینه منوره در عهد ممالیک بحری (۶۵۶- ۷۸۴ ه. ق.: ۱۲۵۸- ۱۳۸۲ م.)
۱۵	۵- مدینه منوره در عهد ممالیک چرکسی (۷۸۴- ۹۲۳ ه. ق.: ۱۳۸۲- ۱۵۱۷ م.)
۱۶	۶- مدینه منوره در عصر دولت ترکان عثمانی (۹۲۳- ۱۳۴۴ ه. ق.: ۱۵۱۷- ۱۹۲۵ م.)
۱۶	سوم: اسلام انصار
۱۷	چهارم: فضیلت مدینه منوره
۱۸	پنجم: فضیلت مردم مدینه منوره
۱۸	ششم: فضیلت مسجد شریف نبوی:
۱۹	هفتم: رسول الله صلی الله علیه و آله در مدینه
۱۹	هشتم: راهش را بگشایید که او مأمور است
۲۱	نهم: موضع و مکان مسجد شریف نبوی
۲۱	فصل دوم: نخستین مرحله بنای مسجد شریف نبوی
۲۱	اول: اقدامات پیامبر صلی الله علیه و آله در بنای مسجد:

- ۱- آماده ساختن مکان: ۲۱
- ۲- تهیه مصالح: ۲۱
- ۳- خط کشی بر زمین و تعیین مساحت آن: ۲۱
- ۴- طریقه بنا (مرحله اول): ۲۲
- ۵- قبله مسجد، در رواق‌ها و ارتفاع آن: ۲۲
- ۶- درهای مسجد: ۲۳
- دوم: همکاری رسول خدا صلی الله علیه و آله در بنای مسجد: ۲۳
- اشاره ۲۳
- گشتن قبله به سوی کعبه مشرفه: ۲۳
- پس از تغییر قبله: ۲۴
- صَفَّه: ۲۴
- سوم: افزودن رسول خدا صلی الله علیه و آله به مسجد بعد از غزوه خیبر (سال ۷ ه. ق.) ۲۵
- اشاره ۲۵
- حجره‌های همسران پیامبر صلی الله علیه و آله: ۲۵
- چهارم: روشنایی مسجد و فرش و بخور سوزی در آن: ۲۵
- اشاره ۲۶
- فرش مسجد: ۲۶
- بخور سوزی در مسجد: ۲۶
- پنجم: محراب‌های مسجد شریف نبوی: ۲۷
- ششم: حجره شریف نبوی: ۲۸
- اشاره ۲۸
- درهای حجره شریفه ۲۹
- هفتم: روضه شریفه ۲۹
- هشتم: ستون‌های مشهور در مسجد نبوی ۳۰

- ۳۰ ..... اشاره
- ۳۰ ..... ۱- ستون مُخَلَّقَه
- ۳۰ ..... ۲- ستون قرعه
- ۳۱ ..... ۳- ستون توبه
- ۳۱ ..... ۴- ستون سریر (تخت)
- ۳۱ ..... ۵- ستون محرس
- ۳۲ ..... ۶- ستون وفود
- ۳۲ ..... ۷- ستون مربع قبر
- ۳۲ ..... ۸- ستون تهجد
- ۳۲ ..... نهم: مناره مسجد شریف نبوی
- ۳۳ ..... دهم: منبرهای مسجد شریف نبوی
- ۳۳ ..... اشاره
- ۳۴ ..... تغییرات منبر مسجد شریف نبوی:
- ۳۴ ..... فصل سوم: مسجد شریف نبوی در خلال سالهای ۱۱ تا ۶۵۶ ه. : ۶۳۲ تا ۱۲۵۸ م.
- ۳۵ ..... اول: مسجد شریف نبوی در عهد ابوبکر (۱۱- ۱۳ ه. : ۶۳۲- ۶۳۴ م.)
- ۳۵ ..... دوم: مسجد شریف نبوی در عهد عمر (۱۳- ۲۳ ه. : ۶۳۴- ۶۴۴ م.)
- ۳۵ ..... اشاره
- ۳۵ ..... توسعه مسجد شریف نبوی در سال ۱۷ ه. توسط عمر بن خطاب
- ۳۶ ..... خانه‌هایی که در توسعه مسجد در عهد عمر ویران شدند:
- ۳۷ ..... کوشش برای یافتن موضع قبله:
- ۳۷ ..... وصف مسجد بعد از توسعه در عهد عمر:
- ۳۸ ..... سوم: مسجد شریف نبوی در عهد عثمان (۲۴- ۳۵ ه. : ۶۴۴- ۶۵۶ م.)
- ۳۸ ..... اشاره
- ۳۸ ..... گام‌هایی که عثمان در توسعه مسجد شریف نبوی برداشت (در سال ۲۹- ۳۰ هجری):

- ۱- شورا: ۳۸
- ۲- طریقه بنا: ۳۹
- ۳- خانه‌هایی که عثمان داخل در بنای مسجد نمود: ۳۹
- ۴- بنای مقصوره: ۳۹
- ۵- مقداری که عثمان به مسجد افزود: ۴۰
- چهارم: مسجد شریف نبوی در عهد علی بن ابی طالب علیه السلام (سال ۳۵- ۴۰ هـ: ۶۵۶- ۶۶۱ م.) ۴۰
- پنجم: مسجد شریف نبوی در عهد اموی (۴۰- ۱۳۲ هـ) ۴۰
- ۱- توسعه ولید بن عبدالملک بسال ۸۸- ۹۱ هـ: ۷۰۷- ۷۱۰ م. ۴۰
- ۲- شیوه‌هایی که در توسعه مسجد به کار رفت: ۴۱
- ۳- اهتمام عمر بن عبدالعزیز به توسعه ۴۱
- ۴- مقصوره: ۴۱
- ۵- طریقه بنا: ۴۲
- اشاره ۴۲
- پوشش دیوارها: ۴۳
- تغییراتی که بعد از توسعه ولید حاصل شد: ۴۳
- اشاره ۴۳
- ۱- حجره شریفه ۴۳
- ۲- منبر ۴۴
- ۳- مناره برای اذان ۴۴
- ۴- محراب ۴۴
- ۵- درهای مسجد: ۴۵
- ششم: مسجد شریف نبوی در عهد عباسی (۱۳۲- ۶۵۶ هـ: ۷۵۰- ۱۲۵۸ م.) ۴۵
- توسعه در عهد مهدی (۱۵۸- ۱۶۹ هـ: ۷۷۵- ۷۸۵ م.) ۴۵
- توصیف کلی در باب توسعه مهدی ۴۶

- درهای مسجد: ۴۶
- مناره‌های مسجد: ۴۶
- اصلاحاتی که در خلال عصر عباسی در مسجد صورت گرفت: ۴۷
- فصل چهارم: مسجد شریف نبوی در خلال سالهای ۶۵۶-۱۳۴۴ ه: ۱۲۵۸-۱۹۲۵ م. ۴۷
- اول: مسجد شریف نبوی در عصر ممالیک بحری (۶۵۶-۷۸۴ ه: ۱۲۵۸-۱۳۸۲ م). ۴۷
- دوم: مسجد شریف نبوی در عصر ممالیک چرکسی (۷۸۴-۹۲۳ ه: ۱۳۸۲-۱۵۱۷ م). ۴۸
- اشاره ۴۸
- اولین تعمیر قایتبای در مسجد شریف نبوی در (۸۷۹-۸۸۱ ه: ۱۴۷۴-۱۴۷۵ م). ۴۹
- دومین عمارت قایتبای در مسجد شریف نبوی (۸۸۶-۸۸۹ ه: ۱۴۸۱-۱۴۸۴ م). ۵۰
- سوم: مسجد شریف نبوی در عهد ترکان عثمانی ۵۱
- اشاره ۵۱
- ۱- در عهد سلطان سلیمان قانونی ۵۱
- ۲- اما در عهد سلطان سلیم بن سلیمان ۵۲
- ۳- اما در عهد سلطان مراد سوم ۵۲
- ۴- اما در عهد سلطان احمد اول ۵۳
- ۵- در عهد سلطان مراد چهارم ۵۳
- ۶- در عهد سلطان محمد چهارم ۵۳
- ۷- و در عهد سلطان مصطفای دوم ۵۳
- ۸- و در عهد سلطان احمد سوم ۵۳
- ۹- در عهد سلطان محمود اول ۵۳
- ۱۰- در عهد سلطان عثمان سوم ۵۳
- ۱۱- در عهد سلطان عبدالحمید اول ۵۴
- ۱۲- در عهد سلطان سلیم سوم ۵۴
- ۱۳- در عهد سلطان محمود دوم ۵۴

- ۵۵ ..... ۱۴- در عهد سلطان عبدالمجید اول
- ۵۵ ..... اشاره
- ۵۸ ..... اصلاحات و ترمیمات مسجد شریف نبوی
- ۵۸ ..... ۱۵- در عهد سلطان عبدالعزیز
- ۵۹ ..... ۱۶- در عهد سلطان عبدالحمید ثانی (۱۲۹۳-۱۳۲۷ ه. ۱۸۷۶-۱۹۰۹ م.)
- ۵۹ ..... فصل پنجم: مسجد شریف نبوی در عهد دولت سعودی ۱۳۴۴ ه ۱۹۲۵ ام
- ۵۹ ..... اشاره
- ۶۰ ..... اهتمام ملک عبد العزیز به عمارت و توسعه
- ۶۰ ..... آغاز اولین توسعه سعودی در مسجد شریف نبوی:
- ۶۰ ..... وصف کلی مسجد شریف نبوی پس از توسعه نخستین سعودی به ارقام
- ۶۱ ..... مساحت توسعه اول سعودی
- ۶۱ ..... ویژگی‌های تعمیرات اولیه سعودی در مسجد شریف نبوی
- ۶۱ ..... درهای مسجد شریف نبوی بعد از توسعه نخستین سعودی:
- ۶۲ ..... مناره‌های مسجد شریف نبوی در نخستین توسعه سعودی:
- ۶۳ ..... توضیحات و آماری از توسعه اول مسجد شریف نبوی
- ۶۳ ..... آماری از ترمیمات و تعمیرات اولیه سعودی در مسجد شریف نبوی: «۱»
- ۶۳ ..... توجه به بنای جنوبی مسجد شریف نبوی:
- ۶۴ ..... توسعه سعودی در وهله دوم، در عهد ملک فیصل بن عبدالعزیز در سال ۱۳۹۵ ه.
- ۶۴ ..... توسعه در وهله سوم در عهد ملک خالد بن عبدالعزیز:
- ۶۴ ..... فصل ششم: توسعه مسجد شریف نبوی در عهد ملک فهد بن عبدالعزیز
- ۶۴ ..... مقدمه:
- ۶۵ ..... به یاری و برکت خداوند:
- ۶۷ ..... توسعه عمارت مسجد شریف نبوی در طول تاریخ
- ۶۷ ..... پایان بنا در توسعه مسجد شریف نبوی:

کتابنامه: ۶۷

اسناد، گفتارها و مجلات: ۶۹

منابع به زبانهای دیگر: ۷۰

درباره مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان ۷۰

تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی در طول تاریخ

مشخصات کتاب

سرشناسه: انصاری محمدحسن ۱۳۴۲ - عنوان و نام پدیدآور: تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی در طول تاریخ تألیف محمدحسن عبدالقادر الانصاری ترجمه عبدالمحمد آیتی [برای حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارت مشخصات نشر: تهران: نشر مشعر ۱۳۷۸. مشخصات ظاهری: ۲۲۳ ص مصور، نقشه شایک: ۶۰۰۰ ریال ۹۶۴-۶۲۹۳-۵۵-۷ یادداشت: کتابنامه [۲۱۵] - ۲۲۳؛ همچنین به صورت زیرنویس موضوع: مسجد النبی (مدینه) موضوع: معماری مساجد موضوع: مسجدها -- عربستان سعودی -- مدینه شناسه افزوده: آیتی عبدالمحمد، ۱۳۰۵ - مترجم شناسه افزوده: حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارت رده بندی کنگره: NA۵۹۷۰/۴ الف ۸ رده بندی دیویی: ۷۲۶/۲۰۹۵۳۸ شماره کتابشناسی ملی: ۷۸-۲۲۸۶۰

مقدمه

سپاس و ستایش خداوندی را که در قرآن خود، مسجد را یاد کرده و درود و سلام آن کس را که به دستان خود مسجد و مقام خویش را بنا نمود و بر خاندان او که رهروان بهترین و درست‌ترین راه‌ها هستند. و بعد: پس از آنکه رسول خدا محمد مصطفی صلی الله علیه و آله به مدینه منوره نزول اجلال فرمود، نخستین کار او، بنای مسجد بود، که آنجا را مکان عبادت و مرکز فرمانروایی و ضیافتگاه و محکمه داوری و مجلس رأی زدن و مقرّ راهنمایی و محلّ محبت و الفت میان مسلمانان قرار داد. مسجد دارالعلمی بود که اصحاب در آنجا اصول راستینی را، که دین حنیف اسلام بر روی آن استوار شده بود، می‌آموختند و چون آن اصول را فرا می‌گرفتند، بیرون می‌آمدند تا مردم را از ظلمات گمراهی و کوردلی و جهالت نابخردانه برهانند و به عرصه روشن هدایت خداوندی و شریعت تابناک اسلامی بیرون آرند. برخی از آنان سرداران میدان نبرد شدند و برخی فقیه و محدّث و گروهی عالم و مورّخ. آنها تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۰ در پرتو اخلاق و عدالت‌شان و پیروی‌شان از طریق قویم دین اسلام، خود چراغ‌هایی شدند راهنمایی مردم را و خورشیدی آسمان علم و معرفت را. از مسجد شریف نبوی، نورِ یقین درخشیدن گرفت و ندای حق‌طنین‌انداز شد و هدایت گسترش یافت و پرده‌های کفر و شرک بردرید و ابرهای ضلالت پراکنده شد تا زمین منور به انوار الهی دادگری گردید. از مسجد شریف نبوی، داعیان و مبلغان اسلام مشعل‌های علم و رسالت و صلح را به اکناف معموره زمین بردند تا عالم از لوّث ظلمت جهل و کفر و طغیان بزدايند و نور علم و تمدن و عدالت و ایمان را بگسترانند. مسجد شریف نبوی، آنجا که محمد مصطفی صلی الله علیه و آله از همان روز نخست اساس آن بر بنیان تقوا نهاد و به دست مبارک خویش بنایش نمود و اصحاب بزرگوارش - رضوان الله علیهم - دامن جهد بر کمر زده در این مهم یاری‌اش کردند. مسجد شریف نبوی، جایی که اجر عبادت در آنجا مضاعف است و یک نماز در آنجا از هزار نماز در مساجد دیگر، جز مسجد الحرام، بهتر و برتر است. مسجد شریف نبوی، جایی که پاداش کسی را که چهل نماز پی در پی در آن به جای آرد؛ برائت از آتش دوزخ قرار داد و رهایی از عذاب آن و پیراستن قلبش از نفاق و دورویی. جایی که دلها در هوای آن می‌تپند و از سراسر عالم به سوی آن بار سفر برمی‌بندند؛ تا از آن همه اجر و ثواب بهره جویند و در سایه امنش بیارمند و در روضه و مقام آن نماز بگزارند و بر پیامبر صلی الله علیه و آله و یارانش درود بفرستند. به جان، مشتاق آن شدم که درباره مسجد شریف نبوی در مدینه منوره چیزی بنویسم. در باره مسجدی که مکان آن را نه هیچ انسانی، که تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۱ خدای - عزوجل - برگزیده است. و اصحاب کبار با مصطفی صلی الله علیه و آله در بنای آن مشارکت کرده‌اند و رسول الله صلی الله علیه و آله خود با مهاجران و انصار خشت و سنگ کشیده‌اند و برای ترغیب آنان به کار و تحریض هم‌میشان رجزهای غرور آفرین خوانده‌اند تا امروز خواننده گرمی، آن منظره جلیل و جمیل را به عیان

بنگردد و رسول الله صلی الله علیه و آله را ببیند که چه سان خشت و سنگ حمل می کرده و با دستان شریف خود آن مکان طیب و طاهر را بنا می نموده است. و نیز دریابد که پیشینیان چگونه به راه او رفته‌اند و به سنت او اقتدا کرده‌اند و این امر تا زمان ما همچنان بر دوام است. به جان، مشتاق آن شدم که در باره مسجد شریف نبوی چیزی بنویسم؛ در باره مسجدی که به مثابه قلب مدینه منوره است و محور سازمان عمرانی آن. از اوان کودکی همواره در میان رواق‌هایش گشته‌ام و بر ستونهایش گذشته‌ام و در صحن و زیر مناره‌هایش نشسته‌ام و به تلاوت قرآن و استماع حدیث گوش جان سپرده‌ام، چندان که بر دل من اثری ژرف می‌نهاد و عطر آن مکان بهجت اثر در اعماق جانم می‌نشست. به جان، مشتاق آن شدم که در باره مسجد شریف نبوی چیزی بنویسم، به یاد روزگاری که آنجا تنها مکان روشن مدینه منوره بود، در آنجا در زیر گنبدها و چلچراغ‌هایش درس‌هایمان را می‌آموختیم و بر آستان آن تربیتی روحانی می‌یافتیم و دل و جان را نیرو می‌بخشیدیم و این حظ روحانی، همانند چشمه‌ای جوشان و جاودان و زندگی بخش در وجود ما ساری و جاری می‌شد. به جان، مشتاق آن شدم که در باره مسجد شریف نبوی چیزی بنویسم و این اندیشه را از پیش در خود پرورانده بودم. پس شیوه پژوهش را طرفی افکندم و از یک دهه پیش، هنگامی که در باره آموزش و پرورش در مدینه منوره، از سده اول هجری تا سال ۱۴۱۲ تحقیق می‌کردم، به گرد آوری تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۲ منابع وثبت یاد داشت‌هایی پرداختم و بر بسیاری از معلومات در کتاب‌ها و منابع اساسی از قدیم و جدید دست یافتم. پس از چاپ کتاب «آموزش و پرورش» خود، دیدم که دیگر جای درنگ و انتظار نیست، با یاری خواستن از خدای - عزوجل - قدم در راه اقدام نهادم و بار دیگر بر منابعی که بعداً به کتاب در افزودم، دست یازیدم و روشی علمی و مستند و اصولی در پیش گرفتم و کتاب را با نقشه‌ها و نمودارها و تصاویری دیرباب بیاراستم؛ به شیوه‌ای که خواننده گرامی بر موارد توسعه و ترمیم و اصلاح مسجد شریف نبوی بر طبق سال‌ها و دوره‌های تاریخی، که بدون انقطاع بر آن گذشته است، آگاه گردد. این‌ها بود مهم‌ترین انگیزه‌های من در انتخاب این موضوع. اینک کتاب شامل شش «فصل» است و یک «خاتمه» و یک «فهرست کلی» در مطالب کتاب و «صورتی از همه مراجع و منابع». از این قرار: فصل اول، نیروها و عوامل اقلیمی که در بنای مسجد شریف نبوی مؤثر بوده‌اند. فصل دوم، مسجد شریف نبوی در عهد رسول صلی الله علیه و آله. فصل سوم، مسجد شریف نبوی در خلال سال‌های ۱۱ تا ۶۵۶ ه. ق.: ۶۳۲ تا ۱۲۵۸ م. فصل چهارم، مسجد شریف نبوی در خلال سال‌های ۶۵۶ تا ۱۳۴۴ ه. ق.: ۱۲۵۸ تا ۱۹۲۵ م. فصل پنجم، مسجد شریف نبوی در عهد دولت سعودی از ۱۳۴۴ ه. ق.: ۱۹۲۵ م. فصل ششم، توسعه مسجد شریف نبوی در عهد ملک فهد بن عبدالعزیز. خوشحالم که به همه کسانی که - بعد از خداوند عزوجل - مرا در این مهم یاری کرده‌اند؛ از استادان و همگان و خانواده و فرزندان و دوستان عزیز تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۳ سپاس خود را تقدیم دارم. از خدای بزرگ امید دارم که در این تحقیق موفق شده باشم تا آنچه کرده‌ام مقدمه تحقیقات دیگر در همین موضوع شود، و هر نقص و قصوری که در این کتاب مرتکب شده‌ام، صورت کمال یابد. البته مدعی کمال نیستم که کمال مطلق ویژه ذات باری تعالی است. من کوشش فراوانی به کار داشته‌ام و اگر توفیقی یافته‌ام، به فضل و حسن توفیق خداوندی بوده است و اگر نه مرا همین بس که روزگاری را بر آستان مسجد شریف نبوی و میان ستون‌ها و روضه‌اش و منبرش و محراب‌هایش و گنبدهایش و مناره‌هایش گشته‌ام و در چگونگی توسعه و تعمیر آن، در طول تاریخ سیر کرده و این بحث را در مدینه منوره، شهر محمد مصطفی صلی الله علیه و آله آورده‌ام. باز از خداوند متعال می‌خواهم رنج مرا، که از روی اخلاص صورت گرفته است، بپذیرد. و صَلَّى اللهُ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِهِ وَصَحْبِهِ أَجْمَعِينَ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ.

ناجی محمد حسن عبدالقادر الانصاری مدینه منوره، ۱۷ جمادی‌الاولی سال ۱۴۱۵ ه. برابر با ۲۲ اکتبر سال ۱۹۹۴ م.

فصل اول: نیروها و عوامل اقلیمی مؤثر در بنای مسجد شریف نبوی

اول: ویژگی‌های مکان و موضع مدینه منوره

مدینه منوره را ویژگی‌هایی است که آن را از دیگر شهرهای عالم متمایز می‌سازد. مکان آن در نوع خود یکتاست. از لحاظ جغرافیایی، به گونه‌ای است گویی مقرر شده است که: هجرتگاه رسول خدا صلی الله علیه و آله، آنگاه که آن حضرت را به هجرت فرمان دادند آنجا باشد. در حدیث ابوهریره آمده است که رسول الله صلی الله علیه و آله فرمود: «مأمور به هجرت به شهری شده‌ام که بر همه شهرها پیروز شود و آن را یثرب گویند و آن مدینه است...» (۱). «مدینه منوره در اقلیم حجاز واقع شده؛ «در منطقه غربی از مملکت عربستان سعودی امروز» و تقریباً در ۱۵۰ کیلومتری خاور دریای سرخ، در ارتفاع ۶۰۰ متر از سطح دریا، در طول ۱۶، ۳۶، ۳۹ شرقی و عرض ۶، ۲۸، ۲۴ شمالی. از مکه مکرمه ۴۲۰ کیلومتر فاصله دارد و از ریاض یاپتخت عربستان ۹۹۰ کیلومتر و از ینبع در ساحل دریا ۲۴۰ کیلومتر. تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۸ از حیث مکان؛ مدینه واحه‌ای است پر نعمت و آبادان، کوه‌های بزرگ و کوچک، گاه در سلسله‌های همانند و پیوسته و گاه جدا از یکدیگر آن را در میان گرفته‌اند. کسی که به مدینه منوره می‌آید، از مسافت ۱۵۰ کیلومتری، از همه راه‌های بزی آن را از دور تواند دید. تصویر ص ۲۰ نقشه عربستان در موقعیت جهان و مدینه در موقعیت عربستان همچنین حزه‌ها «۱» و لابه‌ها «۲» و جماوات «۳» در درون و اطراف شهر، با آن در آمیخته‌اند. چند وادی و مسیل بدان می‌پیوندند. به سبب مساعد بودن خاک و وجود آب، مزارعی در اطراف آن گسترده است. «۴» تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۹ بر این می‌افزایم این مطلب را که: مدینه محصور است میان دو لابه زمین سنگلاخ آتش‌فشانی، از دو جانب مشرق و مغرب. این دو حدود حرم مدینه‌اند از مشرق و مغرب آن؛ همان گونه که رسول الله صلی الله علیه و آله حدود آن را معین کرده است. ابوهریره از رسول خدا صلی الله علیه و آله روایت کرده که «حرم مابین دو لابه مدینه است...» (۱) دیگر از ویژگی‌های مدینه این است که محصور است میان دو کوه؛ از شمال و جنوب. این دو کوه حد شمالی و جنوبی مدینه‌اند. در شمال کوه ثور است و در جنوب کوه غیر. «۲» این حدی است که رسول الله صلی الله علیه و آله معین کرده است. در حدیث از علی بن ابی طالب علیه السلام آمده است که پیامبر فرمود: «مدینه حرمی است میان غیر و ثور...» (۳) شش سیل‌گاه مدینه را در میان گرفته است. آشکارترین کوه در مدینه منوره، کوه احد است و رسول الله صلی الله علیه و آله در باره آن فرمود: «این کوه ما را دوست دارد و ما آن را دوست داریم». «۴» هوای مدینه منوره در تابستان گرم و خشک است و در زمستان سخت سرد. ابوهریره گوید: از رسول الله صلی الله علیه و آله شنیدم که فرمود: «آن (مدینه) سرزمینی است کم باران» (۵) جهت باد در مدینه از جنوب غربی است. چاه‌ها یکی از آبشخورهای اصلی است که به مدینه آب می‌رسانند. تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۲۰ علاوه بر چاه‌ها، چشمه‌هاست و از جمله عین‌الازرق (چشمه کبود) است. در دوره حکومت سعودی‌ها، چشمه‌ها و چاه‌ها پُر شده است؛ زیرا دولت آب آشامیدنی شهر را به فراوانی تهیه می‌کند و آب شیرین شده از دریا به شهر کشیده شده. «۱» از دیگر خصوصیات مدینه، حاصلخیز بودن زمین و فراوانی آب و اشتها وسیع آن در امر کشاورزی است، به ویژه به داشتن انواع متعدد نخل و خوبی محصول مشهور است. در مدینه صدر اسلام، صنایع دستی «۲» و نیز حرفه‌هایی که با محصولات کشاورزی ارتباط داشتند معمول بود. «۳»

دوم: جنبه‌هایی از مشخصات تاریخی مدینه منوره

اشاره

تاریخ مدینه منوره به پیش از میلاد مسیح علیه السلام می‌پیوندد. پیش از هجرت رسول گرامی صلی الله علیه و آله آنجا را «یثرب» می‌گفتند. یثرب نام منطقه‌ای است از شمال غربی مدینه تا غرب مرقد سیدالشهدا (حمزه). «۴»

۱- مدینه منوره در عصر جاهلی:

تاریخ سیاسی مدینه منوره در اعصار جاهلی بنابر آنچه در تواریخ آمده، تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۲۱ به «عیل»- که سیل جحفه آنها را نابود کرده- و «عمالیق» و «اوس و خزرج» باز می‌گردد. پس کسانی که می‌پندارند در یثرب یک دولت یهودی وجود داشته، خطا می‌کنند. یهود هیچگاه در مدینه حکومت نکرده‌اند. اینان به مدینه آمدند و در آنجا سکونت گزیدند و به وسیله رباخواری بر ثروت‌های آن چیره شدند. «۱» در آنجا معابد و مدارس و اجبار داشتند. در طول تاریخ همواره در طریق نفاق افکنی و دمیدن روح شک در مردم گام بر می‌داشتند، تا آنگاه که در عهد رسول‌الله صلی الله علیه و آله همگی از آنجا رانده شدند. «۲» ساکنان مدینه در این برهه از زمان، از نژادهای مختلف و دارای عقاید گوناگون بودند، چون در آن زمانها حکومت نیرومند واحد وجود نداشت که همه افراد آن جامعه را تحت سلطه خویش در آورد، قوت و قهر از آن جماعتی بود که قوی‌تر می‌بود. بنابراین باید گفت که جامعه مدینه در آن عصر یک جامعه قبیله‌ای بوده است. «۳»

۲- مدینه منوره در عهد رسول‌الله صلی الله علیه و آله و خلفای راشدین (۱- ۴۰ ه. ق.: ۶۲۲-۶۶۰ م.)

با هجرت محمد مصطفی صلی الله علیه و آله در روز دوشنبه ۱۲ ربیع الأول سال اول هجری برابر با ۲۴ سپتامبر سال ۶۲۲ میلادی، مدینه مرکزی ارجمنده و عالی یافت و نخستین عاصمه یا مرکز اسلام گردید. آمدن رسول خدا صلی الله علیه و آله موجب صلح میان دو قبیله اوس و خزرج گردید و میان مهاجران و انصار پیمان تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۲۲ مؤاخات یا برادری بسته شد و همه تلاش‌های فتنه انگیزانه یهود باد هوا شد. مسجد شریف نبوی دو بار ساخته شد؛ یک بار هنگامی که به مدینه تشریف آورد و بار دیگر هنگامی که از غزوه خندق باز گردید. «۱» پیامبر صلی الله علیه و آله در اطراف مسجد به ساختن خانه‌ها فرمان داد، و خانه‌های مهاجران و انصار در اطراف مسجد بنا شد. خلفا نیز به همان راهی رفتند که رسول‌الله صلی الله علیه و آله رفته بود. عمر ابن خطاب مسجد شریف نبوی را توسعه داد همچنین عثمان بن عفان به توسعه مسجد اقدام کرد تا آنگاه که دارالخلافه اسلامی در عهد علی بن ابی طالب علیه السلام از مدینه به کوفه انتقال یافت.

۳- مدینه منوره در عهد امویان و عباسیان (۴۰-۶۵۶ ه. ق.: ۶۶۱-۱۲۵۸ م.)

با آنکه در عصر اموی مرکز حکومت اسلامی از کوفه به دمشق منتقل شد. مسجد نبوی همچنان توسعه می‌یافت، از جمله در عهد ولید بن عبدالملک و به دست عامل او بر مدینه، عمر بن عبدالعزیز. همچنین در عهد، مهدی عباسی چند بار مسجد ترمیم شد و در آن اصلاحاتی صورت گرفت. تا سال ۶۵۴ ه. ق. ۱۲۵۶ م. که در آنجا آتش افتاد؛ از جمله سقف چوبی آن بکلی سوخت و منبر نابود شد و درها و خزائن و پنجره‌ها طعمه حریق گردید.

۴- مدینه منوره در عهد ممالیک بحری (۶۵۶-۷۸۴ ه. ق.: ۱۲۵۸-۱۳۸۲ م.)

با استیلای مغول به بغداد، در سال ۶۵۶ ه. ق.: ۱۲۵۸ م. دولت تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۲۳ عباسی منقرض شد و مدینه زیر نظر و مسؤولیت ممالیک بحری مصر در آمد. سلاطین بحری، مسجد مدینه منوره را مورد توجه و اهتمام قرار دادند. تعمیرات و اصلاحات در آن ادامه یافت و برای مسجد چند بار منبر فرستادند. آخرین اصلاح در عهد سلطان شعبان «۱» بود. وی برای مسجد شریف نبوی گنبدی ساخت. «۲»

۵- مدینه منوره در عهد ممالیک چرکسی (۷۸۴-۹۲۳ ه. ق.: ۱۳۸۲-۱۵۱۷ م.)

از آغاز حکومت ممالیک چرکسی، اهتمام به مدینه منوره، همچنان استمرار داشت. به‌ویژه اهتمام به مسجد شریف نبوی و عمارت و

ترمیم و تعمیر آن سرلوحه اقدامات آنان بود. در عهد قایتبای اصلاحات مهمی در آن صورت گرفت، که عمارت و ترمیم‌های او بر کوششی که وی در توسعه مسجد شریف نبوی به کار برده است گواهی می‌دهد. تا سال ۸۸۶ ه. ۱۴۱۸ م. که صاعقه‌ای بر مئذنه جنوب شرقی فرود آمد و بار دیگر آتش در مسجد شریف افتاد. سلطان قایتبای فرمان داد، آن را تعمیر کنند. از مصر مصالح و معمار و کارگر فرستاد و اموالی بدان اختصاص داد. (۳)

۶- مدینه منوره در عصر دولت ترکان عثمانی (۹۲۳-۱۳۴۴ ه. ق.: ۱۵۱۷-۱۹۲۵ م.)

از آغاز استیلای عثمانیان بر مصر و برافتادن حکومت ممالیک در تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۲۴ سال ۹۲۳ ه. ق.: ۱۵۱۷ م. حجاز تحت سلطه آنان در آمد. عثمانیان نیز به حرمین شریفین توجه خاص مبذول می‌داشتند و در مسجد شریف نبوی اصلاحات و تعمیراتی انجام دادند. محمد بن خضر رومی «۱» کارهای آنان را در کتاب خود به تفصیل بیان کرده است؛ از جمله آنکه در عهد سلطان عبدالمجید بیشترین و بزرگترین تعمیرات در مسجد صورت گرفت. او مسجد را از نو بنا کرد. این کار ۱۲ سال: از ۱۲۶۵ تا ۱۲۷۷ ه. ق. مدت گرفت. «۲» تصویر ص ۲۵ مدینه منوره در سال ۱۳۲۵ ه که پیرامونش دیوار کشیده شده تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۲۵ تصویر ص ۲۷ منطقه مرکزی مدینه منوره

سوم: اسلام انصار

چون خدا-ی عزوجل - خواست دین خود را آشکار کند و پیامبرش صلی الله علیه و آله را پیروزی و عزت دهد و وعده‌ای را که به او داده بود بر آورد، رسول الله صلی الله علیه و آله به هنگام حج با جمعی از انصار دیدار کرد و دین خود را بر قبایل عرب عرضه کرد. وی هر سال در موسم حج چنین می‌کرد. یک بار که در عقبه ایستاده بود، گروهی از انصار، که خدا بر ایشان اراده خیر کرده بود، نزد او آمدند. اینان شش تن بودند: سعد بن زراره و عوف بن حارث از بنی نجار و رافع بن مالک از بنی زریق و قطب بن عامر از بنی سلمه و عقبه بن عامر از بنی حرام و جابر بن عبدالله از بنی عبید بن عدی. «۱» پیامبر صلی الله علیه و آله آنان را به اسلام فرا خواند. یکی از آنان گفت: بدانید که او همان پیامبر است که یهود شما را به ظهور او تهدید می‌کنند. مبدا که ایشان در ایمان آوردن به او از ما پیشی گیرند. پس آنان رسول الله صلی الله علیه و آله را تصدیق کردند و اسلام را، که به آنان عرضه شده بود، پذیرفتند و گفتند ما قوم خود را در حالی ترک کردیم که دشمنی و شرّ، آن گونه که در میان آنهاست، در میان هیچ قومی نیست، باشد که خدا به وسیله تو ما را با هم متحد کند. اینک ما به نزد آنها باز می‌گردیم و به سوی تو دعوتشان می‌کنیم و دینی را که به ما عرضه داشته‌ای و ما پذیرفته‌ایم به آنان عرضه خواهیم کرد. اگر ایشان اسلام آورند، هیچ کس از تو پیروزمندتر نخواهد بود! سپس از نزد رسول الله صلی الله علیه و آله به شهرهای خود باز گشتند، در حالی که خود ایمان آورده و تصدیق نبوت کرده تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۲۷ بودند. چون به مدینه، نزد قوم خود رفتند، در باره پیامبر صلی الله علیه و آله با آنها سخن گفتند و آنها را به اسلام فرا خواندند. تا اسلام در میان‌شان رواج یافت. از آن پس خانه‌ای از خانه‌های انصار نبود مگر آن که در آنجا سخن از رسول الله صلی الله علیه و آله بود. «۱» چون خدای تعالی اراده کرده بود که از مردم مدینه برای پیامبر صلی الله علیه و آله پشتیبان و برای دینش یآوری قرار دهد، آن قوم را برگزید. اینان بذر آن شجره طیّیه‌ای بودند که ریشه در زمین ثابت دارد و شاخه در آسمان. پس از این واقعه در موسم حج سال دوازدهم بعثت، برابر با ماه ژوئیه سال ۶۲۱، دوازده تن دیگر نزد پیامبر آمدند. از این جمع، پنج تن از همان شش تن بودند که در سال پیش به او پیوسته بودند. اینان رسول الله صلی الله علیه و آله را دیدار کردند، به او دست بیعت دادند، بیعت زنان و این بیعت عقبه نخستین بود. و در سال بعد یعنی سالی که پس از عقبه نخستین بود، سال سیزدهم بعثت ژانویه ۶۲۲ م. هفتاد و سه مرد و دو زن از مدینه به قصد حج بیرون آمدند و رهسپار مکه شدند. اینان با پیامبر صلی

الله علیه و آله در منا، به گونه‌ای که قریش آن‌ها را نبینند، دیدار کردند و در حضور عباس عموی پیامبر صلی الله علیه و آله و علی بن ابی طالب علیه السلام دست بیعت دادند. این بیعت را «عقبه دوم» نامیده‌اند. در این بیعت تعهد کردند که به مال و جان از او دفاع کنند و دعوتش کردند که به یثرب هجرت کند تا در حمایت آنان باشد. چون کار بیعت به پایان رسید، آن قوم به مدینه بازگردیدند و منتظر ورود رسول الله صلی الله علیه و آله شدند. پیامبر صلی الله علیه و آله از آن‌ها خواست که دوازده نقیب برای قوم خود برگزینند. نقیبان در حال انتخاب شدند: نه تن از خزرج و سه تن از اوس. (۲)

چهارم: فضیلت مدینه منوره

در فضیلت مدینه منوره و علو مکان و رفعت منزلت آن، فراوان نوشته‌اند. مدینه حرم رسول الله صلی الله علیه و آله و سرای هجرت اوست. مرقدش در آنجاست و ساکنان آن همسایگان پیامبر صلی الله علیه و آله هستند و هر که از مؤمنان در آن سرزمین بمیرد، مستوجب شفاعتش گردد. از ابن عمر روایت شده که پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: «هر کس بتواند در مدینه بمیرد و در آنجا بمیرد، سپس بداند که من شفیع کسانی هستم که در آنجا می‌میرند» (۱). همان گونه که مکه حرم ابراهیم است، مدینه حرم رسول خدا صلی الله علیه و آله است. پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: «ابراهیم مکه را حرم قرار داد و برای مردم آن دعا کرد و من مدینه را حرم قرار دادم، همان گونه که ابراهیم مکه را حرم قرار داد. من دعا کردم که خداوند در صاع آن و مد آن برکت دهد، همان گونه که ابراهیم برای مردم مکه دعا کرد» (۲). پیامبر فرمود: «ایمان به مدینه پناه برد همان گونه که مار به سوراخ خود پناه می‌برد». (۳) در فضیلت مدینه همان بس که پیامبر صلی الله علیه و آله آن را تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۲۹ دوست می‌داشت و در حق او دعا کرد که: «بار خدایا! محبوب ما گردان مدینه را همچنانکه مکه را محبوب ما ساختی، حتی بیش از آن، بار خدایا! مدینه را سلامت بدار و برای ما برکت نه در صاع آن و مد آن و تبش را از آن دور ساز و به جحفه برگردان». (۱) و پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: «اگر بدانند مدینه برای آن‌ها بهتر است، هیچ کس از روی بی‌میلی آن را ترک نمی‌گوید مگر آنکه خدا بهتر از او را به جای او به مدینه دهد. و کسی بر تنگی معیشت و سختی‌های آن شکیبایی نمی‌ورزد مگر آن که در روز قیامت او را شفاعت می‌کنم. (۲) خلاصه آن که: مدینه منوره محبوب‌ترین سرزمین‌ها در نزد خداوند سبحان است؛ آنجا سرای ایمان است و در آخرالزمان ایمان بدان پناه برد. بر دروازه‌های آن نگهبانانی است از فرشتگان. دجال و طاعون را در آنجا راه نباشد و پس از ویرانی همه دنیا ویران می‌شود. مدینه مرقد و مزار برترین خلق خدا محمد مصطفی صلی الله علیه و آله است و مهبط وحی اوست. در آنجا جایی نیست مگر اینکه جایگاه نزول آیه یا آیاتی از قرآن است یا محل روایت یا حدیثی از احادیث شریف نبوی است. مدینه حرم خداوندی و حرم پیامبر اوست و خداوند وعده‌های نیکو داده به کسی که بر تنگی معیشت و سختی‌های آن صبر کند، یا در مسجد آن نماز بگذارد یا از خرمایش بخورد یا از آبش بیاشامد و خداوند خاک آن را شفا قرار داد. احادیث وارده در این معنی بسیار است و از طرق متعدد روایت شده و این روایات در کتب معتبر حدیث موجود است: «از فضائل مدینه منوره کثرت نام‌های آن است و کثرت نام‌ها بر شرف تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۳۰ آن دلالت کنند. بیشتر نام‌ها، صفات او و در بزرگ‌داشت آن و اظهار فضایل و مآثر اوست». (۱) مورخان نام‌های مدینه را ذکر کرده‌اند و بیش از همه سمهودی آن نام‌ها را برشمرده است. او ۹۵ نام برای مدینه آورده و آن‌ها را به حسب حروف الفبا مرتب کرده است. (۲) پس از او عباسی ۵۹ اسم آورده (۳) و یاقوت حموی ۲۹ اسم (۴) و ابن زبالة ۱۱ اسم (۵) و ما در اینجا برخی از آن نام‌ها را برای مثال می‌آوریم و نه همه آنها را: مدینه را «منوره» افزودند؛ زیرا به نور خدا و هدایت رسول صلی الله علیه و آله روشن شده است. «طابه»، «طیبه»، «الدار»، «الحیبیه»، «المحبوبه»، «دارالهجرت»، «دارالفتح»، «مأرز (ملجاء) الايمان»، «سیده البلدان»، «المحفوظه»، «الجابره»، «المرزوقه»، «المبارکه» و غیر آن‌ها. همه این نام‌هایی است که مدینه بعد از هجرت پیامبر صلی الله علیه و آله به آن‌ها معروف شد. و نیز اسم دیگری است که از جهت

موقعیت جغرافیایی بدان اشتها دارد؛ از آن رو که مدینه میان حَرّه «واقم» و «وبره» قرار دارد، آن را «ذات الحرار» یا «ذات الاحرین» نیز گویند. «۶» ابن زباله و ابن شَبّه روایت کرده‌اند که رسول خدا صلی الله علیه و آله مردم را از اینکه بگویند «یثرب» نهی فرمود و در حدیث آمده است که هر کس مدینه را یثرب گوید، باید که از خداوند آمرزش خواهد، آنجا طابه است. و در روایت دیگر آمده است تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۳۱ که سه بار استغفار کند «۱» حاکم در تاریخ خود حدیثی از عامربن ربیعہ می‌آورد: که «هر کس مدینه را یثرب گوید، باید به کفاره آن، ده بار مدینه گوید.» «۲»

پنجم: فضیلت مردم مدینه منوره

مردم مدینه همسایگان پیامبر و رونق بخشندگان به مسجدش و نیز ساکنان شهرش می‌باشند. تا هنگامی که به کتاب خدا و سنت پیامبر صلی الله علیه و آله تمسک می‌جویند و به راه او می‌روند و اوامرش را اطاعت می‌کنند و از نواهی‌اش می‌پرهیزند، به قدر و منزلت از همه مردم برتراند و از حیث مکانت شریف‌تر و به محبت و احترام و تقدیر و تعظیم سزاوارتر. پیامبر صلی الله علیه و آله به سبب علاقه و محبتی که به مردم مدینه داشت و به جهت بزرگداشت آنان و عطف و رحمت به خردسالانشان، در حق ایشان دعا کرد و فرمود: «بار خدایا! برکت ده در ثمرات ما و برکت ده به شهر ما و برکت ده در صاع ما و برکت ده در مُدّ ما.» «۳» و نیز روایت شده که نوبرانه‌ای به نزد او آوردند. فرمود: «بار خدایا! برکت ده به شهر ما و به محصولات ما و به مدّ ما و به صاع تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۳۲ ما. برکت بر برکت.» سپس آن را به خردترین کسی که در حضورش بود، عطا نمود. «۱» پیامبر صلی الله علیه و آله دیگران را از آزار کردن اهل مدینه یا تعرض به آنان بر حذر داشت و فرمود: هیچ کس بر مردم مدینه کیدی روا نمی‌دارد مگر آن که خود ذوب و نابود شود؛ آن سان که نمک در آب ذوب و نابود می‌شود. «۲» آن حضرت مردم را به مردن در مدینه ترغیب می‌کرد، تا مستوجب شفاعت او گردند و او بدان گواهی دهد و در میان نخستین گروهی که محشور می‌شوند با او محشور شوند. و این از امتیازات مجاوران در مدینه است. همچنین سفارش کرد که هر کس امور مسلمانان و امور مدینه را بر عهده می‌گیرد باید که به انصار نیکی کند. فضایل مدینه بسیار است، آن سان که به حساب نمی‌آید! مورخان و علما در آثار خود، آن فضایل را ذکر کرده‌اند، می‌توان به آنها رجوع کرد. «۳»

ششم: فضیلت مسجد شریف نبوی

مسجد شریف نبوی را در نزد خدا-ی عزّوجلّ - فضیلت بسیار و منزلت بزرگ است. در آنجا ثواب نمازگزاران مضاعف است. پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: یک نماز تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۳۳ در این مسجد برتر است از هزار نماز در دیگر جای‌ها، مگر مسجد الحرام. و نیز مسجد مدینه دومین مسجد است از سه مسجدی که جز به سوی آنها بار نمی‌بندند. «۱» و فرمود: «بارها بسته نشود مگر به سوی سه مسجد؛ مسجد الحرام و این مسجد من و مسجد الاقصی» «۲» مسجد شریف نبوی را امتیازی دیگر است که مساجد دیگر از آن بی‌بهره‌اند و آن روضه شریفه است که فرمود: «بین خانه من و منبر من روضه‌ای است از روضه‌های بهشت.» «۳» از فضایل مسجد شریف نبوی و مداومت نماز در آن، روایتی است از آن حضرت که: «هر که در مسجد من چهل نماز بخواند و نمازی از او فوت نشود، برای او برات آزادی از آتش جهنم و آزادی از عذاب و آزادی از نفاق نوشته شود.» «۴» از آداب مسجد شریف نبوی یکی این است که چون زائر به آن رسد، مستحب است که هنگام دخول پای راست را پیش دارد و بگوید: «أعوذُ بالله العظیم و بوجهه الکریم و سلطانه القدیم مِنَ الشَّیطان الرَّجیم. بِاسْمِ اللّهِ اللّهُمَّ صَلِّ عَلَی مُحَمَّدٍ و عَلَی آلِ مُحَمَّدٍ، اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي ذُنُوبِي و افْتَحْ لِي أَبْوَابَ رَحْمَتِكَ» هنگام دخول در مساجد دیگر هم می‌توان این دعا را خواند. برای دخول تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۳۴ در مسجد پیامبر، دعای مخصوصی نیست. «۱» سپس دو رکعت نماز بخواند و از خدا آنچه دوست

دارد؛ از خیر دنیا و آخرت، طلب کند و اگر آن دو رکعت را در روضه شریف بجای آورد فضل است؛ زیرا فرموده است که «بین خانه من و منبرم روضه‌ای است از روضه‌های بهشت». «۲» چون از تحیت مسجد فراغت یافت به حجره شریفه روی آورد و در برابر قبر آن حضرت صلی الله علیه و آله پشت به قبله بایستد و بر رسول خدا صلی الله علیه و آله با ادب و آرام و آهسته سلام کند و بگوید: «السَّلَامُ عَلَیْكَ يَا رَسُولَ اللَّهِ وَرَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَکَاتُهُ». در سنن ابوداود به اسناد حسن، از ابو هریره روایت شده که رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: چون کسی بر من سلام کند، خدای تعالی روح مرا به من باز می‌گرداند تا پاسخ سلام او را بدهم. و کسی که خواهد بر او سلام کند، بگوید: «السَّلَامُ عَلَیْكَ يَا نَبِیَّ اللَّهِ، السَّلَامُ عَلَیْكَ يَا رَسُولَ اللَّهِ، السَّلَامُ عَلَیْكَ يَا حَبِیبَ اللَّهِ، السَّلَامُ عَلَیْكَ يَا خَیْرَ خَلْقِ اللَّهِ، السَّلَامُ عَلَیْكَ يَا سَیِّدَ الْمُرْسَلِینَ وَآمَامَ الْمُتَّقِینَ، أَشْهَدُ أَنَّكَ قَدْ بَلَغْتَ الرِّسَالَةَ وَآذَيْتَ الْأَمَانَةَ وَنَصَحْتَ الْأُمَّةَ وَجَاهَدْتَ فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ صَدَّقَ اللَّهُ عَلَیْكَ وَعَلَى آلِكَ وَذُرِّیَّتِكَ وَسَلَّمَ تَسْلِيمًا كَثِيرًا». و در این اشکالی نیست، زیرا همه این‌ها از اوصاف آن حضرت صلی الله علیه و آله است. تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۳۵ در آن هم «صلوات» هست و هم «سلام» و در شریعت اسلامی میان صلوات و سلام بر پیامبر، جمع شده است تا عمل به این آیه شده باشد! يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا» سپس رو به قبله کند و دعا کند و هر چه خواهد از خدای بخواهد. از آداب مسجد شریف نبوی یکی این است که به هر علت که باشد، صدا را بلند نکند؛ زیرا از این عمل نهی شده است. خدای تعالی فرماید: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَرْفَعُوا أَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ وَلَا تَجْهَرُوا لَهُ بِالْقَوْلِ كَجَهْرِ بَعْضِكُمْ لِبَعْضٍ أَنْ تَحْبَطَ أَعْمَالُكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تَشْعُرُونَ «۲» «ای کسانی که ایمان آورده‌اید، صدای خود را از صدای پیامبر بلندتر نکنید و همچنانکه با یکدیگر بلند سخن می‌گویید با او به آواز بلند سخن نگویند، که اعمالتان ناچیز شود و آنگاه نشوید.»

هفتم: رسول الله صلی الله علیه و آله در مدینه

هجرت پیامبر صلی الله علیه و آله به «یثرب» پایان زندگی سیزده ساله مسلمانان در مکه بود، که در آنجا دست‌خوش انواع آزار و اذیت بودند و نیز هجرت، سرآغاز یک دوره ده ساله بود، در زمان رسول خدا صلی الله علیه و آله و سرآغاز قوت مسلمانان و عصر استقرار و عزت و مناعت و سروری آنان همچنین زمان به وجود آمدن جامعه اسلامی بود با بنیانی استوار و پایه‌هایی راسخ بر روی زمین. تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۳۶ رسول خدا صلی الله علیه و آله این جامعه را بر سه اساس، بنیان نهاد: ۱- مسجدی که بر پایه پرهیزگاری بنا شده بود. ۲- اخوتی که رشته‌های مودت را میان مسلمانان استواری می‌بخشید. ۳- وثیقه (یعنی دستور و قانون) که برای ایشان شیوه تعاون و زیستن با یکدیگر و با دیگران را تعیین می‌نمود. پیامبر صلی الله علیه و آله از هجرت به مدینه خوشحال بود. وی دارالهجرت خود را در خواب دیده بود. خداوند رؤیای او را به تحقق پیوست که رؤیای رسول صلی الله علیه و آله وحی است و حق. از رسول خدا صلی الله علیه و آله روایت شده که فرمود: «در خواب دیدم از مکه مهاجرت می‌کنم به سرزمینی که در آن نخل هاست. گمانم به یمامه یا هجر رفت ولی آنجا مدینه یثرب بود.» «۱» پیامبر صلی الله علیه و آله به اصحاب بزرگوار خود اجازت فرمودند که به مدینه هجرت کنند. آنگاه آن حضرت صلی الله علیه و آله در ۲۷ صفر سال اول هجری / ۱۰ سپتامبر ۶۲۲ م. رهسپار مدینه شد و روز دو شنبه برابر با ۱۲ ربیع‌الاول سال اول هجری / ۲۴ سپتامبر ۶۲۲ به قبا رسید. چهار روز در آنجا توقف کرد و نخستین مسجد در اسلام را در آنجا بنا نمود. خدای تعالی در وصف این مسجد فرماید: لَمَسَّ جِدُّ أَسَسَ عَلَى التَّقْوَى مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ تَقُومَ فِيهِ فِيهِ رِجَالٌ يُحِبُّونَ أَنْ يَتَطَهَّرُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُطَهَّرِينَ «۲» «مسجدی که از روز نخست بر پرهیزگاری بنیان شده، شایسته‌تر است که در آنجا نماز کنی. در آنجا مردانی هستند که دوست دارند پاکیزه باشند؛ زیرا خدا پاکیزگان را دوست دارد.»

هشتم: راهش را بگشاید که او مأمور است

پنجمین روز ورود، روز جمعه ۱۶ ربیع‌الأول سال اول هجری / ۲۸ سپتامبر سال ۶۲۲ م. به فرمانی که از خدا به او رسیده بود، سوار شد، ابوبکر بر ترک او نشسته بود و از قبا به سوی مدینه در حرکت آمد. چون به میان بنی سالم رسید وقت نماز جمعه بود، در مسجدی که در بطن وادی بود با مردم نماز به جای آورد. پس از نماز جمعه وارد «یثرب» شد و از این زمان «یثرب» «مدینه» یا «مدینه منوره» نام گرفت. این روز از روزهای درخشان تاریخ بود، خانه‌ها و راه‌ها از آواز حمد و تهلیل می‌لرزید و مردم از روی شادمانی و بهجت، آمدنش را به شهر خود می‌ستودند و می‌خواندند: طَلَعَ الْبَدْرُ عَلَيْنَا مِنْ ثِيَابِ الْوُدَاعِ وَجِبَ الشُّكْرِ عَلَيْنَا مَا دَعَا لَهَا دَاعِ أَيُّهَا الْمَبْعُوثُ فِينَا جِئْتَ بِالْأَمْرِ الْمَطَاعِ جِئْتَ شَرَفْتَ الْمَدِينَةَ مَرْحَبًا يَا خَيْرَ دَاعٍ «ماه تمام از سر کوه و داع بر ما طالع شد، تا آنگاه که خواننده‌ای خدا را می‌خواند. شکر بر ما واجب شد. ای آنکه بر ما مبعوث شده‌ای با فرمانی مطاع آمده‌ای. آمدی و مدینه را قرین شرف کردی، خوش آمدی ای بهترین داعی و پیامبر.» مردم از پی رسول الله صلی الله علیه و آله در حرکت آمدند. برخی پیاده و برخی سواره و برای گرفتن زمام ناقه‌اش هجوم می‌آوردند و هر کس می‌خواست او را در تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۳۸ محله یا خانه خود فرود آرد. پیامبر می‌فرمود: رهایش کنید او را فرموده‌اند که در کجا فرود آید. ابن هشام گوید: عتبان بن مالک و عباس بن عباده از رجال بنی سالم ابن عوف بیامدند و گفتند: ای رسول الله صلی الله علیه و آله نزد ما فرود آی که هر مال و لشکر که تو را باید، از بهر تو ترتیب کنیم. رسول الله صلی الله علیه و آله فرمود: «زمام اشتر من را رها کنید که او را فرموده‌اند که در کجا فرود آید.» پس راهش را گشودند و اشتر برفت تا به خانه‌های بنی ساعده رسید. سعد بن عباده و مُنْذِر بن عمرو با مردان بنی ساعده بیامدند و گفتند: یا رسول الله نزد ما نزول فرمای که ما را از لشکر و مدد و اسباب و مال، هر چه خواهی فراهم است. فرمود: «راهش را باز کنید که او را فرموده‌اند که در کجا فرود آید» و اشتر برفت تا نزدیک خانه‌های بنی حارث بن خزرج رسید. سعد بن ربیع و خارجه ابن زید و عبدالله بن رواحه با مردان بنی حارث بن خزرج پیش آمدند و گفتند: یا رسول الله نزد ما فرود آی که ما را لشکر و مال و قوت است. فرمود: «راهش را بگشایید که او را فرموده‌اند که در کجا فرود آید.» آنان راهش را گشودند و اشتر برفت تا به سرای‌های بنی عَدِیّ بن نجار رسیدند. اینان خویشاوندان مادری‌اش بودند، سَیْلِط بن قیس و ابو سلیط اسیره ابن خارجه با رجال بنی عَدِیّ بن نجار بیامدند و گفتند: یا رسول الله به نزد خویشاوندان مادری‌ات فرود آی، ما را لشکر و ساز و برگ و قوت است. فرمود: «راهش را بگشایید که او را فرموده‌اند که در کجا فرود آید.» آن‌ها راهش را گشودند و اشتر برفت و همچنان به راه خود ادامه داد. «۱» مهاجران و انصار در چپ و راست و پشت سرش در حرکت بودند؛ برخی تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۳۹ سواره و برخی پیاده و نمی‌دانستند که در کجا خواهد ایستاد. «۱» اینکه مقرر شده بود در هر خانه‌ای که ناقه ایستاد، رسول الله صلی الله علیه و آله در آن خانه فرود آید، حکمت خداوندی بود. تا آنان خوشدل شوند و آن رقابت و منافست که در میان آن‌ها بود سر برنکند. و نگویند که رسول خدا فلان را بر دیگران برتری داد. اینک این فضل و بخشش الهی است و خدا فضل و بخشش خود را به هر کس که خواهد ارزانی دارد. چون به مَرَبَد «۲»- جایی در وسط شهر مدینه- رسید، اشتر زانو بر زمین نهاد. سپس برخاست و به راه افتاد تا به خانه ابو ایوب انصاری رسید، بار دیگر زانو بر زمین نهاد و گردن بر زمین خوابانید و بی آنکه دهان بگشاید بانگ برآورد. سپس بار دیگر به مَرَبَد باز گردید. و در آنجا پای دراز کرد و قرار گرفت. پیامبر صلی الله علیه و آله از آن فرود آمد و فرمود: منزل همین جاست اگر خدا خواهد؛ رَبِّ أَنْزِلْنِي مُنْزَلًا مُبَارَكًا وَأَنْتَ خَيْرُ الْمُنْزِلِينَ «۳»؛ «ای پروردگار من، مرا فرود آر در جایگاهی مبارک که تو بهترین راهبرانی.» آنگاه پرسید خانه چه کسی نزدیکتر به اینجاست؟ ابوایوب، زید بن خالد انصاری گفت: خانه من. این در خانه من است ما اشتر تو را به آنجا می‌بریم. رسول الله صلی الله علیه و آله فرمودند: آدمی، همراه بُنَه خود است «۴» پس به خانه تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۴۰ ابو ایوب فرود آمد و تقریباً هفت ماه در آنجا درنگ کرد. «۱» تصویر ص ۳۸ موقعیت و مکان قبیله‌ها در مدینه، به هنگام هجرت پیامبر (ص) ابو ایوب گوید: چون رسول الله صلی الله علیه و آله به سرای من فرود آمد، در طبقه تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۴۱ پایین منزل گزید و من و امّ ایوب در طبقه

بالا بودیم. عرض کردم: ای پیامبر خدا، پدر و مادرم فدای تو باد، بر من گران است که بالای سر تو باشم و تو در زیر. شما به طبقه بالا- نقل مکان کنید و ما به طبقه پایین می‌آییم، پیامبر فرمود: «برای ما و کسانی که به دیدار ما می‌آیند طبقه پایین مناسبتر است.» پس رسول خدا صلی الله علیه و آله در طبقه پایین بود و ما در طبقه بالا. «۱»

نهم: موضع و مکان مسجد شریف نبوی

گفتیم که: ناچه در وسط شهر مدینه زانو زد و این اولین توقف او بود. سپس بار دیگر به آنجا برگشت و استقرار یافت. رسول خدا صلی الله علیه و آله در آنجا فرود آمد این اشارتی است، خدای تعالی این مزیت و برتری را به مرید عطا کرد. مزیتی که گویی برای آن ذخیره شده بود؛ زیرا در آنجا مسجد شریف نبوی را ساختند. از دلایل اعجاز در اختیار این مکان، این است که آن را هیچ بشری اختیار نکرده است. اما مرید از آن دو پسر یتیم بود، در مدینه از بنی نجار. آنها سهل و سهیل نام داشتند؛ پسران رافع بن عمرو. تحت تربیت ابو امامه اسعد بن زراره بودند. و آن چهار دیواری بود بدون سقف. اسعد بن زراره آنجا را بنا کرده بود و با یاران خود در آنجا نماز می‌گزارد. پیش از هجرت پیامبر صلی الله علیه و آله به مدینه، محل اجتماع مردم بود، قبله آن به سمت بیت المقدس بود. «۲» تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۴۲ تصویر ص ۴۱ مسیر پیامبر (ص) از قبا به محل مسجد النبوی تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۴۳ رسول خدا قبل از شروع در بنای مسجد در آن مکان، موافقت اصحاب خود را گرفت. و خدا طیب است و جز طیب را نمی‌پذیرد. آنگاه آن دو پسر را بخواند و در باب بهای زمین با آنان گفتگو کرد، گفتند: یا رسول الله، ما این زمین را هبه می‌کنیم. پیامبر نپذیرفت مگر آنکه بهای آن بستانند. سرانجام آن را به ده دینار خرید. بهای زمین را ابوبکر از دارایی خود داد. «۱» آری رسول خدا صلی الله علیه و آله مثل اعلای رحمت و شفقت به یتیمان بود، بویژه اگر تحت وصایت شرعی می‌بودند. پس پول زمین را به آنها داد تا از آن بهرمنند شوند.

فصل دوم: نخستین مرحله بنای مسجد شریف نبوی

اول: اقدامات پیامبر صلی الله علیه و آله در بنای مسجد:

۱- آماده ساختن مکان:

رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمان داد تا مکان مسجد را آماده بنا کنند و زمین را پاکیزه سازند. در آنجا به هنگام خرید، نخل‌هایی بود و زمین گیاه فراوان داشت و شماری گورها و چاله‌های آب را کد. حضرتش فرمان داد نخل‌ها را بریدند، گیاهان را کردند و قبرها را شکافتند و استخوان‌های مردگان را در جای دیگر دفن کردند و با کندن جوی‌ها، آب‌های را کد را از زمین دور کردند. «۱»

۲- تهیه مصالح:

پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود تا در همان وقت خشت بزنند. «۲» خشت را برای برآوردن دیوارها می‌خواست و چون خشک شدن آنها به زمان نیاز داشت، برای صرفه جویی در وقت، این کار را پیش از هر کار دیگر آغاز نمود. تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۴۸ تصویر ص ۴۱ بنای مسجد النبوی در نخستین مرحله

۳- خط کشی بر زمین و تحدید مساحت آن:

پس از آماده شدن زمین، طول و عرض بنای آن را معین فرمود و بر زمین خط کشید. طول مسجد را از شمال به جنوب ۷۰ ذراع (۳۵ متر) و عرض آن را از شرق به مغرب ۶۰ ذراع (۳۰ متر). پس بنای نخستین مسجد مستطیل شکل بود. خارجه بن زید گوید: رسول خدا صلی الله علیه و آله مسجد خود را ۷۰ ذراع در ۶۰ ذراع، یا کمی بیشتر بنا نمود «۱» در شکل مساحت مسجد، آرای مختلف است؛ بعضی گویند «۲» که مسجد مربع شکل بود: ۱۰۰ ذراع طول داشت و ۱۰۰ ذراع عرض. تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۴۹ بعضی دیگر گویند کمتر از این بود. ولی بیشتر مورخان معتقدند که مساحت مسجد ۶۳ ذراع در ۷۰ ذراع بوده است. به نظر من قول اخیر ارجح است؛ زیرا مساحت آن هنگامی که پیامبر صلی الله علیه و آله آن را بنا کرد ۱۰۶۰ متر مربع بود و این با ۶۳*۷۰ سازگار است. پس از آنکه رسول خدا صلی الله علیه و آله در سال ۷ هـ. ق ۶۲۸ م. از غزوه خیبر بازگشت، در مساحت مسجد افزود و طول آن را ۱۰۰ ذراع و عرضش را نیز ۱۰۰ ذراع یا کمی کمتر قرار داد «۱» بدین طریق مساحت مسجد تقریباً ۲۴۷۵ متر مربع شد.

۴- طریقه بنا (مرحله اول):

منابع تاریخی در باب طریقه‌ای که رسول خدا صلی الله علیه و آله در بنای مسجد شریف نبوی به کار برد، روایاتی نقل کرده‌اند. مصالحی که به کار رفته عبارتند؛ از سنگ برای استواری پی‌ها و خشت برای بر آوردن دیوارها و تنه‌های نخل برای ستون‌ها و برگ‌های پهن نخل برای پوشیدن سقف و گل برای اندود دیوارها. برای پی ریزی، ۳ ذراع (۱/۵ متر) زمین را کردند و سنگ ریختند. آنگاه دیوارها را باخشت بر آوردند. خشت‌ها را در بقیع الخبجه «۲» به قالب زدند. سمهودی طریقه ساختن بنا را بیان کرده و روایتی از جعفر بن محمد علیهما السلام از پدرش و روایتی از ابن زباله و یحیی بن حسن علوی آورده که بنای مسجد در مرحله اول، گذاشتن خشتی بر خشت دیگر بود و این طریقه را «السمیط» تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۵۰ می‌گفتند. پس شمار مسلمانان فزونی گرفت و بنا به صورت یک خشت و نصف خشت بر آمد و این طریقه را «السعیده» می‌نامیدند. سپس بر شمار مسلمانان باز هم افزوده شد، گفتند: ای پیامبر خدا، کاش بفرماید تا بر آن بیفزایند. پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: چنین است. و دیوار را دو خشت بر خلاف یکدیگر ساختند. این طریقه بنا را «الأثنی بالذکر» (ماده و نر) می‌گفتند. عرض دیوار ۱/۵ ذراع بود (یعنی ۷۵ سانتی متر) پس هوا گرم بود و مسلمانان از گرما در رنج. گفتند: یا رسول الله کاش می‌فرمودید که برای مسجد سایبان کنند. پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: چنین است و فرمان داد از تنه‌های نخل، ستون‌ها ساختند و بر آن‌ها چون پل، تیرها نهادند روی آن را با برگ نخل پوشیدند. سپس باران‌ها آغاز شد، گفتند: یا رسول الله کاش می‌فرمودید روی بام را به گل بیندایند. پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: «نه، سایبانی چون سایبان موسی.» «۱»

۵- قبله مسجد، در رواق‌ها و ارتفاع آن:

مسجد زمانی ساخته شد که مسلمانان در نماز، به سوی بیت المقدس می‌ایستادند و هنوز فرمان الهی نیامده بود که رو به سوی کعبه مشرفه کنند. برای مسجد در جهت قبله (دیوار شمالی) سه رواق بود و هر رواقی را شش ستون. بلندی سقف به ارتفاع قامت انسان بود؛ یعنی حدود ۳/۵ ذراع (۱/۷۵ متر) «۲» بلندی دیوار مسجد ۵-۷ ذراع بود (۲/۵۰ - ۳/۵۰ متر) روایت شده که رسول اکرم صلی الله علیه و آله ارتفاع مسجد را ۷ ذراع قرار داد. گویند که «چون پیامبر صلی الله علیه و آله خواست مسجد را بنا کند، فرمود که به من گفته شده- یعنی جبرئیل گفت: سایبانی چون سایبان برادرت موسی که هفت تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۵۱ ذراع بلندی داشت.» «۱»

۶- درهای مسجد:

بنای نخستین مسجد سه در داشت: ۱- دری در آخر مسجد (یعنی به سوی قبله امروزی)؛ زیرا در آن هنگام قبله بیت المقدس بود. «۲» ۲- دری از جانب غربی معروف به «باب عاتکه»، بعدها تا به امروز «باب الرحمه». «۳» ۳- دری به جانب مشرق به نام باب عثمان، بعدها تا به امروز «باب جبرئیل». «۴» حرزهای هر در از درها از سنگ بود. «۵»

دوم: همکاری رسول خدا صلی الله علیه و آله در بنای مسجد:

اشاره

پیامبر صلی الله علیه و آله خود با جامه‌اش خشت می کشید، ردای خود بر داشته بود. چون صحابه چنان دیدند، رداها از دوش بر گرفتند و با آنها خشت و سنگ می بردند و خود نیز در بنای مسجد شرکت می جستند. پیامبر صلی الله علیه و آله برای تشویق و ترغیب آنها، با آنها کار می کرد و هنگامی که با آنها خشت و سنگ می کشید می فرمود: هذا الحمال لاحمال خیر هذا ابر ربنا و اظهر «۱» اَللّٰهُمَّ اِنَّ الْاَجْرَ الْاٰخِرَةَ فَارَحِمِ الْاَنْصَارَ وَالْمُهَاجِرَةَ «۲» رسول خدا صلی الله علیه و آله به عمد، وزن شعر را در خواندن رعایت نمی فرمود و چیزی بر آن می افزود یا می کاست. خدای تعالی در خطاب به او فرموده است وَمَا عَلَّمْنَاهُ الشُّعْرَ وَمَا يَنْبَغِي لَهُ «۳» پیامبر صلی الله علیه و آله می خواست کاری کند که همه، آنچنان که باید، کار کنند و هنگامی که رسول خدا صلی الله علیه و آله اینچنین خود را به رنج می افکند کسی راحت نگزیند. پس یکی از مسلمانان می گفت: تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۵۳ لئن قَعِدْنَا وَ النَّبِيُّ يَعْمَلُ لَذَاكَ مِّنَ الْعَمَلِ الْمُضْمَلِّ «۱» و علی بن ابی طالب علیه السلام کار می کرد و رجز می خواند: لایستوی من یمعم المساجدا یدأبُ فیها قائماً و قاعداً و من یری عن الغبار حائداً «۲» ابن ابی شیبه از جعفر خطمی روایت کند که رسول خدا صلی الله علیه و آله مسجد را بنا می کرد و عبدالله بن رواحه می گفت: یفلح من یعالج المساجداً رسول خدا صلی الله علیه و آله تکرار می کرد. ابن رواحه می گفت: یتلو القرآن قائماً و قاعداً «۳» رسول خدا صلی الله علیه و آله نیز تکرار می کرد. در صحیح بخاری، در باب «بنای مسجد» آمده است: ما خشت خشت حمل می کردیم و عمّار دو خشت دو خشت. رسول خدا صلی الله علیه و آله او را دید، خاک از او تکاند و گفت: «وای که عمّار را مردمی ستم پیشه می کشند. عمّار آنان را به بهشت فرامی خواند و آنان عمّار رابه آتش فرا می خوانند!» تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۵۴ و عمّار می گفت: پناه می برم بر خدا از فتنه‌ها. «۱» آقشهری در روضه خود گوید: جبرئیل نزد پیامبر صلی الله علیه و آله آمد و گفت: ای محمد، خداوند به تو امر می کند که برای او خانه‌ای بسازی و بنیان آن را با گل و سنگ بر آوری. پرسید: ای جبرئیل چقدر دیوارهایش را بالا برم؟ گفت: ۷ ذراع. و گویند که گفت: ۵ ذراع. چون بنا را آغاز کرد، فرمود: سنگ آوردند. سنگی بر داشت و به دست خود نصب کرد. اصحاب را هم فرمود تا هر یک سنگی نهادند. از کسانی که در بنای مسجد شرکت داشتند، یکی طلق بن علی بن طلق بن عمرو از مردم یمامه بود در نَجْد، از بنی حنیفه. و می گوید: نزد رسول خدا صلی الله علیه و آله رفتم، او مسجدش را بنا می کرد و مسلمانان با او کار می کردند. من مسؤول به عمل آوردن گل بودم. بیل را گرفته بودم و آن را زیرورو می کردم و رسول خدا صلی الله علیه و آله به من نگاه می کرد و می گفت: این مرد حنفی گلکار است. گل را به او نزدیک کنید که این کار را بهتر از دیگران می داند. «۲»

گشتن قبله به سوی کعبه مشرفه:

مسجد شریف نبوی، به همان وضعی که آن را پیامبر صلی الله علیه و آله و اصحاب بزرگوارش بنا کرده بود، به همان حال بود، تا سال دوم هجری، دقیقاً روز سه شنبه ۱۵ شعبان سال دوم هجری / ۱۱ ژانویه سال ۶۲۴ م. در این روز قبله از بیت المقدس به سوی

کعبه مشرفه در مکه مکرمه تحویل یافت. شانزدهم یا هفدهم ماه، قبله بیت المقدس بود. پیامبر صلی الله علیه و آله دوست داشت که قبله به سوی کعبه تحویل یابد. پس این آیه نازل شد: قَدْ نَرَى تَقَلُّبَ تَعْمِيرِ وَ تَوْسِعَةَ مَسْجِدِ شَرِيفِ نَبِيِّ، ص: ۵۵ وَ جِهَكَ فِي السَّمَاءِ... «نگریستنت را به اطراف آسمان می‌بینیم...» (۱) پس به سوی کعبه گردید. جمعی سفهای مردم، که از یهود بودند، گفتند: مَا وَلَّهُمْ عَن قِبَلَتِهِمُ الَّتِي كَانُوا عَلَيْهَا قُلْ لِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ. «چه خیر آن‌ها را از قبله‌ای که رو به روی آن می‌ایستادند باز گردانید. بگو مشرق و مغرب از آن خداست و خدا هر کس را که بخواهد به راه راست هدایت می‌کند» (۲) با پیامبر صلی الله علیه و آله مردی نماز گزارد، آنگاه پس از نماز بیرون آمد و بر انصار گذشت که همچنان نماز عصر را به سوی بیت المقدس به جای می‌آوردند، بشارت داد که با رسول خدا صلی الله علیه و آله نماز خوانده و او روی به کعبه ایستاده است. مردم نیز گشتند تا روی به کعبه کردند. (۳) سمهودی گوید: پیامبر صلی الله علیه و آله بایارانش در مسجدی که آن را قبلتین (۴) می‌گویند نماز ظهر می‌گزارد. چون دور کعبه به جای آورد، فرمان شد که به کعبه روی کند. رسول خدا به سوی کعبه گردید و روبه روی ناودان بایستاد. مردان به جای زنان رفتند و زنان به جای مردان. از این رو این مسجد را «القبَلتین» گویند. (۵)

پس از تغییر قبله:

تغییر قبله در مسجد شریف نبوی تغییراتی را سبب شد، این امر سبب تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۵۶ شده که برخی از مورخان پندارند که مسجد در سه مرحله ساخته شده؛ زیرا تغییر از بیت المقدس به کعبه، برخی تغییرات را در بنای مسجد در پی داشت. از جمله: ۱- قبله از سمت شمال به سمت جنوب تحول یافت. ۲- دری که در دیوار جنوبی بود بسته شد و به جای آن دری در دیوار شمالی باز شد. ۳- سه ایوان در سمت جنوب، به همان گونه که در سمت شمال بود، ساخته شد. ۴- باب عثمان و باب عاتکه به همان حال باقی ماندند. ۵- ضیفه از سمت جنوب به سمت شمال تغییر مکان داد. ۶- مسجد مناره یا محرابی که در دیوار باشد، نداشت.

صُفَّه:

عیاض گوید: صُفَّه (به ضم صاد و تشدید فاء) سایبانی است در آخر مسجد پیامبر صلی الله علیه و آله که مساکین و فقرا در آن سکونت می‌کردند. اهل صُفَّه منسوب به این مکان هستند. حافظ ذهبی گوید: قبله پیش از آنکه تحول یابد، در شمال مسجد بود چون تحول یافت، دیوار بالایی آن مکان اهل صُفَّه شد. (۱) صاحب «الدّر الثمین» گوید: صُفَّه در رکن شمال شرقی مسجد شریف نبوی بود، در طرف راست قبله، که به سوی بیت المقدس بود. آنجا همچنین مدخل باب عثمان بود، در تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۵۷ مغرب دکه الأغوات امروزی و کمی به طرف جنوب. از این رو برخی از مورخان می‌پندارند که دکه الأغوات مکان صُفَّه بوده است. و حال آنکه حقیقت این است که آنجا صُفَّه‌ای است که در شرق مکان صُفَّه واقع شده، هنگامی که ولید بن عبدالملک مسجد نبوی را تا این مکان توسعه داد. (۱) ابن سعد در مرسل یزید بن عبدالله بن قسیط روایت کند که اهل صُفَّه مردمی از اصحاب رسول خدا صلی الله علیه و آله بودند؛ فقرایی بودند بدون خانه. در مسجد می‌خوابیدند و جز آنجا جایی نداشتند. (۲) رسول خدا صلی الله علیه و آله با آنان انس داشت. آن‌ها را به خوردنی و آشامیدنی خود دعوت می‌کرد. در شمار عیال او بودند. صحابه نیز یک یا دو و سه نفر از آنها را به خانه می‌بردند و طعام می‌دادند. گاه نیز خوشه‌های رطب را میان دو ستون مسجد می‌آویختند و آن‌ها از آن می‌خوردند تا سیر می‌شدند. ابو نعیم در «حلیة الأولیاء» نام آن‌ها را آورده که بیش از صد کس بوده‌اند. مشهورترین اصحاب صفه، ابو هریره - عبد الرحمان بن صخر - است. او رنج‌ها و محنت‌های اهل صُفَّه را برای ما تصویر کرده است. از گرسنگی و برهنگی و نیز از طعام خودشان در نزد رسول خدا صلی الله علیه و آله مطالبی گفته است که باید برای آگاهی از

آن‌ها به کتب تاریخ رجوع کرد. (۳) تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۵۸ سوم: افزودن رسول خدا (ص) ...

سوم: افزودن رسول خدا صلی الله علیه و آله به مسجد بعد از غزوه خیبر (سال ۷ ه. ق.)

اشاره

پس از آنکه رسول خدا صلی الله علیه و آله از غزوه خیبر در محرم سال ۷ ه. ق. / ژوئیه سال ۶۲۸ م. باز گردید، شمار مسلمانان افزون شده بود و مسجد را گنجایش آن‌ها نبود و توسعه مسجد ضروری می‌نمود. در کنار مسجد زمینی خالی بود از آن یکی از انصار، عثمان بن عفان آن را خرید و داخل در مسجد نمود. سمهودی از خثیمه بن سلیمان روایت می‌کند: که قتاده گفت که زمینی در جنب مسجد بود، پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: چه کسی این زمین را می‌خرد تا مسجد را توسعه دهد «۱» تا خداوند او را همان مقدار از بهشت ارزانی دارد؟ عثمان آن زمین را خرید و بر وسعت مسجد افزود. این دومین توسعه مسجد شریف نبوی بود بر مساحت مسجد؛ در این مرحله ۱۴۱۵ متر مربع افزوده شد، از آن پس مساحت مسجد ۱۰۰ ذراع در ۱۰۰ ذراع شد، یا کمی کمتر (۲۴۷۵ متر مربع). رسول خدا این توسعه جدید را به شیوه الذکر و الأُنثی (نر و ماده) بنا نمود، یعنی از دو خشت یکی به طول و یکی به عرض آن. مسجد که پیش از آن مستطیل بود، اکنون مربع شده بود. پیامبر صلی الله علیه و آله در ایوان‌ها هم ستون‌هایی افزود و شمار ستون‌ها که پیش از این در هر صف شش ستون بود به نه ستون رسید. و همه ستون‌های اضافه تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۵۹ در جای غربی نبود، بلکه دو ستون از جانب غرب بود و یک ستون از جانب تصویر ص ۵۵ بنای مسجد نبوی در مرحله دوم شرق. افزونی از جهت شمال ۴۰ ذراع بود. «۱» دیوارها از همان مصالح پیشین و به شیوه نر و ماده بنا شدند. مسجد پس از آنکه توسعه پیدا کرد در میان خانه‌های اطراف محاط شد. و چند در و دریچه بر آن گشوده شد؛ از جمله در این توسعه به خانه‌های زنان پیامبر صلی الله علیه و آله پیوست. شمار ستون‌ها در این مرحله ۲۷ ستون بود، ۷ ستون در طول و ۳ ستون در عرض. «۲» انصار تصمیم گرفتند سقف مسجد را بالا برند تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۶۰ و آن را بیارایند. بدین منظور مالی گرد کردند و نزد رسول خدا صلی الله علیه و آله آوردند و گفتند: یا رسول الله با این مال مسجدی بساز و آن را زینت کن. تا کی در زیر این برگ‌های نخل نماز بخوانیم؟! فرمود: نمی‌خواهم کاری کنم خلاف آنچه برادرم موسی کرد؛ ساییانی است چون ساییان موسی. «۱» ساییان موسی بلندی‌اش به گونه‌ای بود که چون دست فرا می‌کرد، دستش به سقف می‌رسید.

حجره‌های همسران پیامبر صلی الله علیه و آله:

چون رسول خدا صلی الله علیه و آله مسجد خود بنا کرد، دو خانه برای زنانش عایشه و سوده ساخت. این خانه‌ها نیز همانند مسجد شریف نبوی از خشت و چوب و برگ نخل بنا شده بود. هر خانه مربعی بود که طول هر ضلعش ۸ تا ۹ ذراع؛ یعنی ۴ در ۴/۵ متر بود. سقفش نیز کوتاه بود و از درون دست به آن می‌رسید. دیوارها از کیسه‌های مو بود، استوار شده بر چوب عرعر (سرو) آنگاه رسول خدا صلی الله علیه و آله خانه دیگر ساخت که آخرین آن‌ها در کنار دری بود پهلوی باب عثمان (باب جبرئیل) یعنی؛ تا باب النساء و این دری بود که عمر بن خطاب احداث کرده بود. به طور مؤکد همه خانه‌ها در جانب شرقی و خارج از مسجد بودند ولی به مسجد در داشتند. چهار خانه از این خانه‌ها از خشت بودند با سقفهایی از تنه نخل و پنج خانه دیگر از برگ خرما و اندود شده به گل بودند. تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۶۱ عرض درهایش یک ذراع بود و بلندی‌اش سه ذراع و در پارچه‌هایی از موی سیاه پوشیده. «۱» چهارم: روشنایی مسجد و فرش و بخور سوزی در آن:

چهارم: روشنایی مسجد و فرش و بخور سوزی در آن:

اشاره

مسجد شریف نبوی در زمان رسول خدا صلی الله علیه و آله و در آغاز کار او، چون شب در می‌رسید، با شاخه‌ها و برگ‌های نخل روشن می‌شد. این امر تا بعد از توسعه دوم؛ یعنی سال هفتم ادامه داشت. در سال نهم هجری تمیم‌الداری (۲) به مدینه منوره آمد و دید که مسجد با شاخه و برگ نخل روشن می‌شود. تمیم‌الداری قندیل‌هایی همراه خود آورده بود و به آن قندیل‌ها، که روغن در آن‌ها می‌سوخت، مسجد را روشن نمود. ابو نعیم از ابو هریره روایت می‌کند: که اولین کسی که در مسجد چراغ افروخت، تمیم‌الداری بود. (۳) صاحب استیعاب از سراج غلام تمیم‌الداری روایت می‌کند: «ما نزد رسول خدا صلی الله علیه و آله آمدیم. پنج تن غلامان تمیم‌الداری بودیم. تمیم‌الداری مرا فرمان داد و من قندیل را که به روغن می‌سوخت روشن تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۶۲ کردم. و تا آن زمان شب‌ها مسجد را به شاخه‌ها و برگ نخل روشن می‌کردند. رسول خدا صلی الله علیه و آله پرسید: چه کسی در مسجد ما چراغ افروخت؟ تمیم گفت: این غلام من. پرسید: نامش چیست؟ گفت: فتح. پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود از این پس نامش سراج است. آری، رسول خدا صلی الله علیه و آله مرا سراج نامید.» (۱) بدین گونه مسجد با چراغ‌های روغنی روشن شد. بعضی گویند که عمر بن خطاب به شمار چراغ‌ها افزود و این کار بر حسب نیاز بود. برخی از نمازگزاران، که در آخر مسجد بودند، خواستند که چراغ‌های بیشتری روشن گردد. بعضی از مورخان قرار دادن چراغ را در مسجد به عمر نسبت می‌دهند، هنگامی که نماز تراویح را به جماعت می‌خواندند. (۲) برای خریدن روغن از زمان روشن شدن قندیل‌ها مالی اختصاص یافت. ابن زبالة از یوسف بن مسلم روایت کند که روغن چراغ را از شام می‌آوردند تا اینکه در حکومت جعفر بن سلیمان - آخر - بر مدینه، روغن را از بازار مدینه خریدند. چون داود بن عیسی به سال ۱۹۸ ه. بر مدینه امارت یافت، هزینه روغن چراغ را از بیت المال مسلمانان داد. (۳) او برای کسی که این کار را بر عهده داشت در هر ماه سه دینار مقرر نمود که از بیت المال مسلمانان پرداخت می‌شد. همچنین قندیل‌های شکسته را نیز تعمیر می‌کردند. (۴) این امر تا قرن هفتم هجری ادامه داشت، از آن زمان روغن مخصوص مسجد نبوی تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۶۳ از اوقاف مصر می‌رسید. مقدار آن بیست و هفت قنطار (یعنی ۱۳۰ رطل بود و همراه آن صد و شصت شمع سفید بزرگ یا کوچک هم می‌رسید با صد مثقال نَدّ برای بخور سوزی و خوشبو کردن فضای مسجد. (۱) این امر که مقدار روغن ارسالی از مصر به بیش از صد قنطار می‌رسید تا قرن دهم ادامه داشت. (۲) این روغن را اوقاف مصر مخصوص مسجد شریف نبوی می‌فرستاد. در قرن حاضر هم به شیوه‌های امروزی برای روشنی مسجد شریف نبوی کارهای بسیاری صورت گرفته است.

فرش مسجد:

مسجد شریف نبوی در عهد رسول خدا صلی الله علیه و آله به حصیر یا قالی مفروش نبود. زمین را ریگ ریخته بودند تا نمی‌را که در اثر چکه کردن سقف، به هنگام باریدن باران حاصل می‌شد از بین ببرد. ابو داود در سنن خود از ابو الولید روایت کرده که گوید: از ابن عمر در باب ریگ‌های مسجد سؤال کردم، گفت یک شب باران بارید و زمین مسجد تر شد. مردی در دامن جامه‌اش ریگ آورد و زیر پای خود ریخت. چون رسول خدا نماز را به پایان برد، گفت: چه کار خوبی است این، از آن روز زمین مسجد به ریگ مفروش شد. (۳) امروزه مسجد شریف نبوی به قالی‌های فاخر فرش گردیده و کارگاه‌هایی برای بافتن آنها در مساحت‌های مختلف تأسیس شده است.

بخور سوزی در مسجد:

ابن ماجه از واثله بن اسقع روایت کرده که رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: «دور دارید مساجدتان را از بازی کودکان و ورود دیوانگان و خرید و فروش و طرح دعواها و خصومت‌ها در آن و بلند کردن آواز و اقامه حدود و کشیدن شمشیر. بر درگاه‌های مساجد جایی برای شست‌وشو قرار دهید و آنها را به بخور خوشبو سازید.» (۱) از زمان رسول خدا صلی الله علیه و آله کسانی مأمور بخور سوزی در مسجد بودند و این کار تا به امروز ادامه دارد. پنجم: محراب‌های مسجد شریف نبوی:

پنجم: محراب‌های مسجد شریف نبوی:

«محراب» در لغت به معنای صدر خانه است (۲) یا بهترین مواضع آن و نیز جای ایستادن امام جماعت در مسجد. کلمه محراب چهار بار در قرآن آمده است: ۱- به معنی «خانه»، در این آیه: *كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ وَجِدَ عِنْدَهَا رِزْقًا...* «هر زمان که زکریا بر او (بر مریم) داخل می‌شد، نزد او خوردنی می‌یافت.» (۳) ۲- به معنی «مصلی»، در این آیه: *فَنَادَتْهُ الْمَلَائِكَةُ وَهُوَ قَائِمٌ يُصَلِّي* و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۶۵ *فِي الْمِحْرَابِ* «پس همچنان که در محراب به نماز ایستاده بود فرشتگان ندایش دادند.» (۱) ۳- نیز به معنی «مصلی» در این آیه: *فَخَرَجَ عَلَى قَوْمِهِ مِنَ الْمِحْرَابِ فَأَوْحَى إِلَيْهِمْ أَنْ سَبِّحُوا بُكْرَةً وَعَشِيًّا* «از محراب به میان قوم خود بیرون آمد و به آنان اعلام کرد که صبح و شام تسبیح گویند.» (۲) ۴- به معنی «صدر خانه»، در این آیه *وَهَلْ أَتَاكَ نَبَأُ الْخَضْمِ إِذْ تَسَوَّرُوا الْمِحْرَابَ* «آیا خبر آن مدعیان را شنیده‌ای آنگاه که از قصر بالا رفتند؟» (۳) همچنین کلمه «محراب» یک بار به معنی «مساکن و قصور» آمده، در این آیه: *يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَاءُ مِنْ مَحَارِبٍ وَتَمَائِيلٍ وَحِفَانٍ كَالْجَوَابِ* «برای وی هر چه می‌خواست از بناهای بلند و تندیسها و کاسه‌هایی چون حوض ... می‌ساختند.» (۴) در اشعار قدیم عربی و اشعار جدید آن، واژه «محراب» آمده است: *قِفْ بِالْخُشُوعِ كَزَاهِدٍ مُتَعَبِدٍ فِي رَحْبِ مِحْرَابِ النَّبِيِّ مُحَمَّدٍ* وار کع لرب العالمین مهابةً وبحمد رب الخلق سبیح واسجد «از روی خشوع چون زاهدی عبادت پیشه بر آستان محراب پیامبر، تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۶۶ محمد صلی الله علیه و آله بایست و به درگاه پروردگار عالمیان سر فرود آر و به سپاس و ستایش آفریدگار آفریدگان تسبیح بگویی و سجده نمای.» پیامبر صلی الله علیه و آله نزدیک به شانزده ماه یا هفده ماه به سوی بیت المقدس نماز می‌گزارد. و این بعد از هجرت آن حضرت به مدینه بود. قبله او به سوی بیت المقدس آن ایام در آخر مسجد و در سمت شمال بود، مقابل باب عثمان، نزد ستون پنجم در شمال ستون عایشه و در غرب جایی که امروز آن را «دکة الاغوات» (۱) می‌گویند. پس از تحوّل قبله به بیت‌الحرام، پیامبر صلی الله علیه و آله قبله را از شمال مسجد به جنوب آن تغییر داد. و دو ماه یا چهار ماه نزد ستون عایشه نماز گزارد. سپس به سوی ستون مخلّقه پیش آمد و چند روز هم در نزد آن به نماز ایستاد. آنجا محل نماز او شد و در آنجا محراب شریف را بنا کردند. هنگامی که عمر بر مساحت مسجد افزود، محراب را در پایان مساحت زیاد شده قرار داد، در سمت جنوب. و هنگامی که عثمان بر مساحت مسجد افزود، خود در محراب عثمانی، همان جا که امروز امام می‌ایستد به نماز ایستاد. (۲) مسجد شریف نبوی محراب در دیوار فرو رفته نداشت، نه در زمان آن حضرت و نه در زمان خلفای راشدین بعد از او. چنانکه از عبارات مؤکد منابع تاریخی بر می‌آید، اینگونه محراب‌ها در مسجد شریف نبوی، در عمارت ولید بن عبدالملک اموی به دست عاملش بر مدینه، عمر بن عبدالعزیز در سال ۸۸-۹۱: ۷۰۷-۷۱۰ م. ساخته شد. چنان تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۶۷ بر می‌آید که محراب مسجد شریف نبوی پیش از عمارت ولید جایی مسطح بود، بدون فرو رفتگی در دیوار یا بدون علامت مشخصه‌ای بر دیوار جانب قبله، به سخن عمر بن عبدالعزیز استناد می‌کنند که گفت: بیاید در بنای قبله‌تان حاضر باشید و نگویید که عمر قبله ما را تغییر داد. او هر سنگی را که بر می‌داشت سنگ دیگر به جای آن می‌نهاد. (۱) مسلمانان بعدها در ساختن محراب‌ها هنرنمایی‌ها کردند و آنها را با نقوش اسلامی و آیات قرآنی زینت دادند و آن را در صدر مساجد قرار دادند؛ زیرا آنجا مکان مناسب معنی محراب است - چنانکه گفتیم - محراب علامت ممیزه‌ای بود برای سمت قبله که هر مسلمانی بر او واجب است که در نماز روی به قبله کند. (۲) شمار محراب‌ها در مسجد نبوی

متعدد شد تا به شش محراب رسید از این قرار: ۱- محراب نبوی شریف، در روضه شریف، در سمت چپ منبر. ۲- محراب عثمانی، در دیوار سمت قبله و آن همان محراب است که امروز امام مسجد در آن نماز می‌خواند. ۳- محراب سلیمانی، که آن را محراب حَنَفی هم می‌گویند، در مغرب منبر. ۴- محراب فاطمه، در سمت جنوبی محراب تَهْجُد، داخل مقصوره شریفه. ۵- محراب شیخ‌الحرم، که در پشت دگه الاغوات واقع شده. این محراب در عمارت مجیدیه احداث شد.

ششم: حجره شریف نبوی:

اشاره

این نام بر خانه رسول خدا صلی الله علیه و آله اطلاق می‌شود؛ خانه‌ای که با عایشه دخت ابوبکر در آنجا می‌زیست. مرقد رسول خدا و ابو بکر و عمر در این خانه است. این خانه در مشرق مسجد شریف نبوی واقع شده و در آن به روضه شریفه باز می‌شود. رسول خدا صلی الله علیه و آله در حجره عایشه به رفیقِ اعلی پیوست؛ زیرا از دیگر زنان اجازت خواسته بود که در خانه عایشه باشد تا او پرستاریش کند. پس از وفات رسول خدا صلی الله علیه و آله بر سر اینکه در کجا به خاکش سپارند، میان اصحاب گفتگو شد. ابو بکر گفت: از پیامبر شنیده است که فرمود: هر پیامبری در همانجا که جانش را می‌گیرند دفن می‌شود. «۱» پس او را در همان حجره دفن کردند و قبر شریف در سمت جنوبی حجره بود. عایشه در قسمت شمالی خانه زندگی می‌کرد و میان او و قبر، پرده‌ای نبود و چون ابوبکر از دنیا رفت اجازه داد که او را نیز در کنار پیامبر صلی الله علیه و آله دفن کنند، در یک ذراع فاصله سر او مقابل کتف‌های پیامبر صلی الله علیه و آله بود. عایشه باز پرده نصب نکرد و گفت یکی شوهر من است و یکی پدرم. چون عمر از دنیا رفت و اجازه داد که او را نیز در همان حجره دفن کنند، در یک ذراع فاصله و سر او مقابل کتف‌های ابوبکر، در این هنگام میان خود و قبرها پرده‌ای افکند؛ زیرا تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۶۹ عمر مخرم او نبود. «۱» بعضی از علما گویند مکان خالی موجود در حجره شریفه، قبر عیسی علیه السلام خواهد بود. اما فاطمه علیها السلام مرقدش در حجره شریفه نیست، آن گونه که بعضی از مورخان گفته‌اند- بلکه دخت پیامبر صلی الله علیه و آله در بقیع غَزَقَد مدفون گشته است. در آثار و احادیث آمده است که ملائکه بر گرد قبر شریف، شب و روز طواف می‌کنند و بر پیامبر صلی الله علیه و آله صلوات می‌فرستند؛ دارمی و بیهقی نیز این روایت را آورده‌اند. «۲» در حجره شریفه چند بار اصلاحات و ترمیمات صورت گرفته است که ما به طور اختصار آن‌ها را ذکر می‌کنیم: ۱- عمر بن خطاب، هنگامی که در سال ۱۷ ه. مسجد شریف را توسعه داد، جاهایی را که از چوب و برگ نخل بود به دیوار بدل کرد. ۲- ولید بن عبدالملک در سال ۸۸-۹۱ ه. مسجد را توسعه داد و عمر ابن عبدالعزیز عامل او در مدینه حجره شریفه را تجدید بنا کرد، به همان مساحتی که سرای رسول خدا بنا شده بود. سپس در اطراف حجره دیواری پنج ضلعی کشید؛ به گونه‌ای که قسمت آخر آن مثلث بود تا به خانه کعبه شباهت نیابد. ۳- در سال ۵۵۷ ه. الملک العادل نورالدین شهید، خندقی در اطراف حجره شریف حفر کرد و در آن سرب ریخت تا کسی نتواند به جسد شریف رسول خدا دست یابد. ۴- در سال ۶۶۸ ه. الملک الظاهر بیبرس مقصوره‌ای از چوب ساخت که سه در داشت. تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۵۷۰- در سال ۶۹۴ ه. الملک العادل زین‌الدین کتبغا بر دیوارهای مقصوره افزود تا آن را به سقف رسانید. ۶- در سال ۶۷۸ ه. سلطان محمد بن قلاوون الصالحی گنبدی بالای حجره شریفه برآورد که از پایین مربع بود و از بالا هشت ضلعی و آن را به الواح سرب پوشید. ۷- در سال ۸۸۱ ه. الناصر حسن بن محمد بن قلاوون گنبد را تجدید کرد. ۸- در سال ۸۸۶ ه. گنبد به سبب آتشی که در مسجد افتاد، آسیب دید. ۹- در سال ۸۸۷ ه. در عهد سلطان قایتبای گنبد تجدید بنا شد و برای آن پایه‌های محکمی در زمین مسجد نصب شد و آن را با آجر برآوردند و برای مقصوره شریفه هم از جهت قبله پنجره‌هایی از مس ساختند. در بالای آن هم پنجره‌ای مشبک ترتیب دادند اما در

جانب شمالی و شرقی و غربی پنجره‌ها از آهن بود و در بالای آن تزییناتی از مس. و در آن ۷۶ طاق. ۱۰- در سال ۸۹۲ ه. بنای گنبد با گچ سفید تجدید شد و این هنگامی بود که بالای گنبد شکاف برداشت و این نیز در عهد سلطان قایتبای بود. ۱۱- در سال ۱۲۳۳ ه. در عهد سلطان محمود بن عبدالحمید (عثمانی) بنای گنبد برای آخرین بار تجدید شد؛ زیرا در زمان او گنبد شکاف برداشت. او دستور به خراب کردن قسمت بالای آن و تجدید بنای آن صادر کرد و این گنبد است که هنوز برپاست. ۱۲- در سال ۱۲۵۳ ه. سلطان عبدالحمید عثمانی فرمان داد گنبد را به رنگ سبز رنگ کنند. و از آن پس آن را «القبه الخضراء» نامیدند و حال آنکه پیش از آن، آن را «القبه الزرقاء» (۱) می‌گفتند، یا «القبه البيضاء» یا تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۷۱ «القبه الضیحاء». از زمان ملک عبد العزیز سعودی، اهتمام به حفظ حجره شریفه و قبه الخضراء بسیار شده؛ همان بنای عثمانی بر جای است ولی در استواری و ترمیم آن کوشش بسیار می‌شود و چنین است توجه و اهتمام به حجره شریفه.

درهای حجره شریفه

حجره شریفه که آن را «المقصوره الشریفه» نیز می‌گویند، شش در دارد از این قرار: ۱- در جنوبی به نام «باب التوبه»، بر آن در صفحه‌ای است از نقره که بر آن تاریخ ساختنش - سال ۱۰۲۶ ه. - نوشته شده است. ۲- در شمالی که آن را «باب التهجد» نامیده‌اند. ۳- در شرقی که به «باب فاطمه» موسوم است. ۴- در غربی یا «باب التبی» (معروف است به باب الوُفود). ۵- دری در طرف راست مثلث، داخل مقصوره. ۶- دری در طرف چپ مثلث، داخل مقصوره. نخستین کسی که بر مرقد رسول خدا صلی الله علیه و آله جامه پوشید، خیزران مادر هارون الرشید بود. سپس ابن ابی‌الهیجاء وزیر مصری، سپس المستضیء جامه‌ای از دیبای بنفش فرستاد، پس از دو سال. سپس خلیفه الناصر جامه‌ای از دیبای سیاه. سپس هر شش سال جامه‌ای از مصر فرستادند از دیبای سیاه و المرزکش به حریر سفید، با طرازی زرین یا سیمین. سپس آل عثمان جامه کعبه را مهیا می‌نمودند. و اولین کسی که بر درها پرده افکند، عبیدالله الحارثی تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۷۲ بود به سال ۱۳۸ ه. «۱» تصویر ص ۶۵ گنبد سبز طول ضلع دیوار مسی در خارج مقصوره ۱۶ متر بود، در دو ضلع شمالی و جنوبی. و ۱۵ متر در دو ضلع شرقی و غربی. و طول اضلاع از داخل بین ۴-۵-۶ متر، ارتفاع حجره تقریباً ۸ متر و ارتفاع عرصه مخمس از زمین مسجد حدود ۷ متر است. «۲»

هفتم: روضه شریفه

رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: «بین خانه و منبر من روضه‌ای است از روضه‌های بهشت.» «۱» مورخانی که درباره مسجد شریف نبوی نوشته‌اند، معتقدند که روضه مطهر مکانی است میان خانه رسول خدا صلی الله علیه و آله و خانه عایشه و منبر شریف. اقوالی هم در معین کردن حدود آن آمده است که روضه در جانب شرقی خانه عایشه است و در جانب غربی منبر شریف. سمت جنوبی آن قبله است. و سمت شمالی خطی است موازی با پایان خانه عایشه. مساحت روضه ۳۳۰ متر مربع است؛ زیرا طول آن ۲۲ متر است و عرضش ۱۵ متر. «۲» روضه‌ای که امروزه در آن نماز می‌خوانند، همه روضه‌ای که رسول خدا صلی الله علیه و آله از آن خبر داده، نیست؛ زیرا قسمتی نه چندان کم از آن در بنایی که اطراف حجره شریفه به امر ولید بن الملک برآورده شد، داخل گردیده است؛ یعنی زمانی که عمر بن عبدالعزیز دیوار پنج ضلعی را گرداگرد حجره شریفه کشید. «۳» نماز در روضه شریفه از هر مکان دیگری در مسجد، افضل است. مگر نماز واجب در صف اول- و لو اینکه خارج از روضه باشد- و این افضل است از اینکه در روضه باشد. زائرنی که به زیارت روضه شریفه می‌روند مشتاقند که نمازهای نافله را در روضه شریفه به جای آرند. ابن‌القاسم گوید: بهترین موضع برای گزاردن نمازهای نافله، مسجد رسول خداست و در روضه شریفه و در توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۷۴ نمازهای واجب صف اول. «۱» تصویر ص ۶۵ حجره شریف نبوی از جنوب تصویر ص ۶۵ حجره شریف نبوی از

غرب تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۷۵

هشتم: ستون‌های مشهور در مسجد نبوی

اشاره

همانگونه که پیشتر گذشت، ستون‌های مسجد شریف نبوی در زمان پیامبر صلی الله علیه و آله از تنه نخل بود. وقتی می‌گوییم «ساربه» مقصودمان ستونی است که در جای آن نهاده شده. کسانی که مسجد را توسعه می‌دادند سعی می‌کردند ستون‌ها را در همان جایی قرار دهند که در زمان پیامبر صلی الله علیه و آله بوده است. ستون‌هایی که در مسجد شریف نبوی، در قسمت قبله‌ای آن مشاهده می‌کنیم، در عهد سلطان عبدالمجید نصب شده‌اند. از آن‌ها هشت ستون مشهورند و برباقی ستون‌ها برتری دارند و آن‌ها را ویژگی‌هایی است که دیگر ستون‌ها را نیست: ۱- ستون مَخْلَقَه یا علم مصلاهی پیامبر صلی الله علیه و آله. ۲- ستون قرعه یا ستون عایشه. ۳- ستون توبه یا ستون ابولبابه. ۴- ستون سریر. ۵- ستون محرس. ۶- ستون وفود. ۷- ستون مربع قبر. ۸- ستون تهجد. این ستون‌ها هر یک نام خود را از رسول خدا صلی الله علیه و آله گرفته‌اند و اینک به طور مختصر به شرح آن می‌پردازیم:

۱- ستون مَخْلَقَه

آن را عَلَم رسول الله صلی الله علیه و آله نیز می‌گویند. «مَخْلَقَه» به معنای خوشبو و معطر است. از «خَلوق» می‌آید؛ یعنی بوی خوش. گویند که عثمان بن مظعون در مسجد آب دهن افکند، بدین سبب اندوهگین شد، زنش سبب اندوهش را پرسید. گفت: چیزی نیست مگر آنکه به هنگام نماز به قبله مسجد آب دهن افکنده‌ام. زنش به مسجد رفت و جایی را که شویش آب دهن انداخته بود شست و خوشبو کرد و آن زن نخستین کسی است که مسجد را خوشبو کرده است. «۱» جابر بن عبدالله گوید: نخستین کسی که مسجد را با بوی خوش معطر نمود، عثمان بن عفان بود. «۲» سپس خیزران، مادر هارون الرشید، در سال ۷۰ ه. حج به جای آورد و فرمان داد تا مسجد را خوشبو کنند. این کار به وسیله خازنه او «مؤنسه» انجام گرفت. او همه مسجد و حجره پیامبر صلی الله علیه و آله را خوشبو ساخت. «۳» سمهودی از ابن زباله روایت کند که پیامبر صلی الله علیه و آله پس از تحول قبله بیش از ده روز در آنجا نماز به جای آورد. «۴» سَلَمَةُ بن الاکوع می‌کوشید تا نمازش را در نزد این ستون به جای آورد. سبب پرسیدند، گفت: «دیدم رسول خدا صلی الله علیه و آله را که چنین می‌کرد.» «۵» مالک گوید: دوست داشتنی‌ترین مکانها در مسجد شریف نبوی صلی الله علیه و آله در نمازهای نافله، آنجاست که ستون مَخْلَقَه تعبیه شده و اما نماز واجب در تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۷۷ صف‌های اول افضل است. «۱»

۲- ستون قرعه

این سومین ستون است از منبر و سومین ستون است از قبر و سومین ستون است از قبله. آن را ستون مَخْلَقَه گویند و نیز به ستون عایشه معروف است و هم به ستون مهاجرین. اما سبب نامگذاری آن به «ستون قرعه»، روایتی است که طبرانی در اوسط از عایشه نقل می‌کند. که پیامبر صلی الله علیه و آله گفت: در مسجد زمینی است پیش از این ستون، که اگر مردم می‌دانستند بر آن قرعه می‌زدند. بس نگریستند در کنار آن ستون جمعی از صحابه و فرزندان مهاجران بودند؛ یعنی آن ستون قرعه است. «۲» و اما «ستون عایشه»، آن را بدین نام نامیدند؛ زیرا عایشه عبدالله ابن زبیر را از فضیلت آن ستون خبر داد. او برخاست و در نزد آن نماز گزارد. «۳» و امّا سبب آن که آن را ستون «مهاجرین» نامیدند، چون مهاجرین قریش در نزد آن جمع می‌شدند. این مجلس را مجلس

مهاجرین می گفتند. سمهودی از زید بن اسلم روایت می کند که گفت: من جای پیشانی رسول خدا صلی الله علیه و آله را در نزد این ستون دیدم. و گویند که دعا در آنجا مستجاب می شود. «۴»

۳- ستون توبه

این چهارمین ستون از منبر و دومین ستون از قبر و سومین ستون از قبله است. به «ستون ابولبابه»، رفاعة بن عبدالمُنذر هم مشهور است و او یکی از سران بود. سبب نامیدنش به این نام این است که چون بنی قریظه با ابولبابه که هم پیمان (حلیف) آن‌ها بود مشورت کردند که آیا به حکم رسول خدا صلی الله علیه و آله گردن نهند یا نه، او با دست اشاره به گردن خود کرد؛ یعنی سر همه بر باد خواهد رفت. ابولبابه گوید: هنوز از آنجا قدمی برنداشته بودم که دانستم به خدا و رسول او خیانت کرده‌ام و این آیه نازل شد: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَخُونُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ وَتَخُونُوا أَمَانَاتِكُمْ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ «ای کسانی که ایمان آورده‌اید می دانید که نباید به خدا و پیامبر خیانت کنید و در امانت خیانت ورزید» «۱» ابولبابه نزد پیامبر صلی الله علیه و آله بازنگردید، بلکه به مسجد رفت و خود را به ستونی که در موضع این ستون توبه بود بست و سوگند خورد که خود را باز نکند و کسی هم او را باز نکند تا پیامبر صلی الله علیه و آله خود او را باز نماید و توبه‌اش قبول شود. چون پیامبر صلی الله علیه و آله خبر یافت فرمود: اگر به نزد من می آمد از خداوند برای او آمرزش می خواستم ولی حال که چنین کرده من نمی توانم او را بازکنم تا خداوند توبه‌اش را بپذیرد. پذیرفته شدن توبه او بر رسول خدا صلی الله علیه و آله نازل شد و او در خانه امّ سلمه بود. امّ سلمه سحرگاهی شنید که پیامبر صلی الله علیه و آله می خندد. پرسید: ای رسول الله، سبب خنده چیست؟ خدا همواره شما را خندان سازد. گفت: توبه تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۷۹ ابولبابه پذیرفته گردید. امّ سلمه گفت: آیا من این بشارت به او ندهم؟ فرمود: بلی بشارتش ده. امّ سلمه بر در حجره خود ایستاد و گفت: ای ابولبابه بشارت باد تو را که خدا توبه‌ات را قبول کرد. در این هنگام مسلمانان آهنگ گشودن او کردند. ابولبابه گفت: نه به خدا، می خواهم که پیامبر صلی الله علیه و آله خود مرا بگشاید. پیامبر بعد از نماز صبح که از کنار او می گذشت او را بگشود. «۱» از آن پس این ستون را ستون توبه نامیدند.

۴- ستون سریر (تخت)

ستون سریر در مشرق ستون توبه است، پیوسته به پنجره مُشرف بر روضه شریفه. اینجا محل اعتکاف رسول خدا صلی الله علیه و آله بود. آن حضرت را در اینجا تختی بود از برگ‌های نخل و نیز بالشی بود بر روی آن که بر آن تکیه می داد. «۲» بعضی گویند که پیامبر صلی الله علیه و آله تخت را کنار ستون توبه نهاده بود. تا آنجا که بدر بن فرحون گوید: ستون سریر همان ستون توبه است. «۳» می توان گفت که سریر گاه در کنار ستون توبه بوده و گاه در کنار ستون سریر. بدر بن فرحون روایت کند که برای پیامبر صلی الله علیه و آله به هنگام اعتکاف، پستی یا بالشی می گذاشتند بر تختی از چوب و برگ نخل. این تخت را میان ستونی که امروز روبه روی قبر شریف است و قندیل‌ها، جای می دادند. پیامبر صلی الله علیه و آله بر آن دراز می کشید. «۴» ابو وحره (به حای بی نقطه) سعدی در ابیاتی در مدح آل زبیر، از این تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۸۰ تخت یاد می کند؛ زیرا جای نشستن آن‌ها نزدیک آن بود. و آنها را «اهل السریر» و «اهل صدر المسجد» خوانده است.

۵- ستون محرس

این ستون، پشت ستون سریر است از جانب شمالی. در مقابل دریچه‌ای که رسول خدا صلی الله علیه و آله هنگامی که در خانه عایشه بود از آن می گذشت و برای نماز به روضه شریفه می آمد. آن را «ستون محرس» از آن جهت می گفتند که علی ابن ابی طالب

علیه السلام برای حراست و حفاظت از پیامبر صلی الله علیه و آله در کنار آن می‌نشست. (۱)

۶- ستون وفود

این ستون پشت ستون محرس بود از جانب شمال. پیامبر صلی الله علیه و آله در آنجا می‌نشست تا وفود عرب را که نزد او می‌آمدند ملاقات کند. آنجا را «مجلس القلاده» هم می‌گفتند، سران و افاضل صحابه در آنجا می‌نشستند. (۲)

۷- ستون مربع قبر

این ستون در قسمتی بود که عمر بن عبدالعزیز ساخته بود، آنجا که دیوار غربی به سمت شمال منحرف می‌شود، در صف ستون وفود؛ معنی اش این است که آن داخل دیوار محیط بر قبر شریف است و کسی که به زیارت مسجد شریف می‌رود، نمی‌تواند آن را ببیند. (۳) سمهودی گوید، مردم نمی‌باید به سوی این ستون نماز بگذارند، به سبب پنجره‌هایی که گرد حجره شریفه را گرفته‌اند تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۸۱ و در آن بسته است. (۱) این ستون را «مقام جبرئیل» هم می‌گویند. در آنجا در خانه فاطمه علیها السلام دخت رسول خدا صلی الله علیه و آله است که علی بن ابی‌طالب از این در داخل می‌شد. در فضیلت این ستون روایتی است از ابی‌الحمراء که گوید: رسول خدا صلی الله علیه و آله را دیدم که چهل روز بر در خانه علی و فاطمه و حسن و حسین آمد و دست بر چهارچوب در نهاد و می‌گفت: سلام بر شما اهل بیت؛ یُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا؛ «ای اهل بیت، خدا می‌خواهد پلیدی را از شما دور کند و شما را پاک دارد.» (۲)

۸- ستون تهجد

این ستون پشت خانه فاطمه علیها السلام دخت رسول خدا صلی الله علیه و آله در جانب شمالی واقع شده. نزد آن محراب کوچکی است که چون کسی روبه‌روی آن ایستد، ستون در سمت چپ او، روبه‌روی در جبرئیل علیه السلام که سابقاً به باب عثمان معروف بود واقع شده. بر سنگ مرمری که در آنجا نصب است نوشته شده: «هَذَا مُتَّهَجِدُ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ» «اینجا مکان تهجد (نافله شب) پیامبر صلی الله علیه و آله است.» (۳) سمهودی در باب فضیلت نماز در نزد این ستون روایاتی آورده است؛ از جمله آنکه سعید بن عبدالله بن فضیل گوید: محمد بن حنفیه بر من گذشت و من در آنجا نماز می‌گزاردم. پرسید: می‌بینم که نزد این ستون ایستاده‌ای آیا تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۸۲ چیزی درباره آن شنیده‌ای؟ گفتم: نه. گفت: جای خود را رها مکن که مصلاهی رسول خدا بوده، هنگام ادای نافله شب. (۱)

نهم: مناره مسجد شریف نبوی

پیش از آنکه فرمان اذان در رسد، منادی رسول خدا صلی الله علیه و آله مردم را ندا می‌داد: «الصلاة جامعة» پس مردم گرد می‌آمدند. چون قبله از بیت‌المقدس به کعبه تحویل یافت، فرمان اذان داده شد. رسول خدا صلی الله علیه و آله در اندیشه اذان بود. بعضی برای گردآوردن مسلمانان در مسجد، گفتند بوق بزنند و بعضی گفتند: ناقوس. در این احوال عبدالله بن زید خزرجی نزد پیامبر صلی الله علیه و آله آمد و گفت: دیشب در خواب مردی را دیدم که دو جامه سبز بر تن داشت و ناقوسی در دست. به او گفتم که این ناقوس را می‌فروشی؟ گفت: برای چه می‌خواهی؟ گفتم: می‌خواهم به آن، مردم را به نماز فراخوانم. گفت: نمی‌خواهی تو را به بهتر از این راه بنمایم؟ پرسیدم: آن چیست؟ گفت: بگو: الله اکبر، الله اکبر، تا آخر اذان. خزرجی خواب خود را برای پیامبر بیان کرد، پیامبر فرمود: اگر خدا خواهد خوابی است راست پس برخیز نزد بلال برو و این کلمات را به او بیاموز تا با

صدای بلند بخواند؛ زیرا صدای او خوش‌تر از صدای تو است. مسجد شریف نبوی، نه در زمان رسول خدا صلی الله علیه و آله برای اذان گفتن مناره داشت و نه در عهد خلفای راشدین. تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۸۳ بلال بن رباح برای بانگ نماز صبح بر بام خانه زنی از بنی نجار می‌ایستاد. ابن اسحاق نقل کرده که عروه بن زبیر از زنی از بنی نجار روایت می‌کند که گفت: بام خانه من از خانه‌های اطراف مسجد بلندتر بود و بلال هر صبح بر بام خانه من می‌رفت و اذان می‌گفت. او هر سحر به منزل من می‌آمد و می‌نشست تا وقت فجر در رسد. چون طلوع فجر را می‌دید بر بام می‌شد و می‌گفت: «اللَّهُمَّ اِنِّی اَحْمَدُكَ وَ اَسْتَعِیْنُكَ عَلٰی قُرَیْشٍ اَنْ یَّقِیْمُوْا دِیْنَکَ» سپس آواز به اذان بلند می‌کرد. «۱» بعضی نیز گفته‌اند که بلال بر ستونی در خانه عبدالله بن عمر می‌ایستاد. و آن هفت پله داشت و در جوار مسجد شریف نبوی بود. از آنچه گذشت معلوم شد که نیاز به مکان بلندی برای اذان، مسلمانان را در مدینه منوره واداشت که جای اذان را از بام مسجد به بلندترین بام منازل مجاور برند بعدها بر بام مسجد شریف نبوی، تا آنجا که سال‌ها بعد مناره‌ها ساختند و ما در آینده به ذکر آن‌ها خواهیم پرداخت.

دهم: منبرهای مسجد شریف نبوی

اشاره

رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: «بین خانه من و منبرم روضه‌ای است از روضه‌های بهشت». «۲» انس روایت کرده که رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: «گستره تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۸۴ حوض من به اندازه وسعت «ایله» «تاصنعا» یمن است و در آنجا به شمار ستارگان آسمان ابریق هست» «۱» و جابر از پیامبر صلی الله علیه و آله روایت کرده که «هر که نزد منبر من به دروغ سوگند خورد، حتی برای یک مسواک سبز جایگاهش پر از آتش خواهد شد». «۲» منبری را که امروز در مسجد شریف است، با آن منبری که رسول خدا صلی الله علیه و آله بر آن قرار می‌گرفت، تفاوت‌ها و دگرگونی‌های بسیار است. مسلمانان شمارشان افزون شد و مسجد گسترش یافت و وفدها (هیأت‌های اعزامی) پی‌درپی به دیدار او سبقت می‌گرفتند تا سخنش را بشنوند و به اسلام داخل شوند. پیامبر صلی الله علیه و آله اگر سخنش به درازا می‌کشید بر تنه نخلی تکیه می‌داد. چنانکه ابن بَریده از پدرش روایت می‌کند که رسول خدا صلی الله علیه و آله بر سر پا سخن می‌گفت. سخنش به درازا می‌کشید، و ایستادن بر او دشوار می‌آمد. تنه نخلی آوردند و در زمین کردند و پیامبر در پهلوی آن ایستاد. از آن پس، هر گاه بر پای ایستادنش به هنگام سخن گفتن به درازا می‌کشید بر آن تکیه می‌داد. مردی که به مدینه آمده بود آن حالت را دید و به کسی که در کنارش بود گفت: اگر بدانم که محمد از کار من خوشش می‌آید برایش جایگاهی می‌سازم که بر آن بایستد و اگر خواهد بر آن بنشیند. این خبر به رسول خدا صلی الله علیه و آله رسید، فرمود: آن مرد را نزد من بیاورید. چون آوردند او را فرمان داد که بسازد. پیامبر صلی الله علیه و آله در آنچه او ساخته بود، احساس راحت کرد. چون از آن تنه درخت دور شد و آهنگ آن پلکان کرد، تنه درخت ناله کرد؛ همانند ناله که بچه‌اش از تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۸۵ او دور شود. بُریده از پدرش روایت می‌کند که چون رسول خدا صلی الله علیه و آله ناله آن تنه درخت را شنید بازگشت و دست بر آن نهاد و فرمود: یکی از این دو را اختیار کن، یا تو را در همان جایی که بوده‌ای می‌نشانم یا در بهشت که از نهرها و چشمه‌هایش سیراب شوی و نیکو بروی و میوه دهی و اولیای خدا از میوه‌ات بخورند؟ گویند که او سخن رسول خدا صلی الله علیه و آله را شنید و در پاسخ دو بار گفت: «آری پذیرفتم». از پیامبر سؤال شد، فرمود: «دوست دارد که او را در بهشت بنشانم». «۱» انس روایت کند که رسول خدا صلی الله علیه و آله روز جمعه‌ای خطبه‌های نماز جمعه را می‌خواند و او در کنار تنه درختی که بر آن تکیه می‌داد، ایستاده بود. چون مردم بسیار شدند، فرمود: برای من منبری ترتیب دهید. برای او منبری ساختند که دو پله داشت. چون بر آن منبر نشست، آن ستون چوبی ناله کرد. انس گوید که من در مسجد بودم

صدای زاری او را چون صدای ناله عاشقان شنیدم و او همچنان می‌نالید تا پیامبر صلی الله علیه و آله از منبر فرود آمد و آن را در آغوش کشید و ستون ساکت شد. چون حسن این حدیث را شنید، گریست. سپس گفت: «ای بندگان خدا، چوب به سبب مکانتی که رسول خدا در نزد خدا دارد، به شوق او می‌نالند و می‌زارند. شما سزاوارترید که مشتاق دیدار او باشید.» (۲) تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۸۶ ابن عباس گوید: رسول خدا صلی الله علیه و آله تکیه به تنه درخت داده، سخن می‌گفت. مردی رومی نزد او آمد، پیامبر صلی الله علیه و آله به او فرمود: «برای من منبری بساز که بر آن سخن گویم.» و او همین منبر را که می‌بینید ساخت، چون از کنار ستون برخاست که بر آن فرا رود، آن تنه درخت نالید چنانکه ناقه برای بچه‌اش می‌نالند. پیامبر صلی الله علیه و آله از منبر فرود آمد و آن را در آغوش گرفت، درخت ساکت شد. فرمود: برای او جایی را کنند و درخت را در آن نهادند. (۱) ابن نجار گوید: بلندی منبر دو ذراع و یک وجب و سه انگشت بود و عرض آن اندکی بیش از یک ذراع. بلندی تکیه گاهش که رسول الله بر آن تکیه می‌داد یک ذراع و طول دو برآمدگی که هنگام نشستن بر منبر بر آن دست می‌گرفت یک وجب و دو انگشت بود. (۲) و یحیی از ابن ابی زناد روایت کرده که گفت: پیامبر صلی الله علیه و آله بر جایگاه می‌نشست و پاها را روی پله دوم می‌گذاشت. ابوبکر بر پله دوم می‌ایستاد و چون می‌نشست، پاها را روی پله اول می‌گذاشت. عمر روی پله پایین می‌ایستاد و چون می‌نشست و پاها را بر زمین می‌نهاد. شش سال بر این حالت بود. چون عثمان به خلافت رسید به همان موضع که پیامبر صلی الله علیه و آله می‌نشست قرار گرفت. (۳) عثمان نخستین کسی بود که بر منبر تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۸۷ پارچه‌ای قبطی پوشید. (۱) بعدها پله‌های منبر زیاد شد و صورت‌های گوناگون یافت. گاه از چوب ساختند و گاه از مرمر یا سنگ. و در آتیه خواهیم دید.

تغییرات منبر مسجد شریف نبوی:

۱- منبر در عهد رسول خدا صلی الله علیه و آله و خلفای راشدین دو پله داشت و یک جایگاه نشستن؛ همان گونه که گفتیم. ۲- چون دولت اموی روی کار آمد، معاویه بن ابی سفیان بر پله‌ها افزود و آن را در شش پله و یک جایگاه نشستن ساخت. ۳- در دولت عباسی بعضی خلفا بنای منبر را بر حسب پیشرفت صنعت تجدید کردند. ۴- در سال ۶۵۴ ه. مسجد شریف نبوی آتش گرفت و منبر هم طعمه حریق شد. الملک المظفر فرمانروای یمن منبر جدیدی فرستاد که دو گوی جای دست گرفتن آن را در جای منبر مسجد شریف نبوی نصب کردند. مدت ده سال بر آن سخن گفته شد. ۵- در سال ۶۶۴ ه. الملک الظاهر بیبرس بندقداری منبر جدیدی فرستاد منبر فرمانروای را برداشتند و منبر او را به جایش نهادند. بر این منبر تا سال ۷۹۷ ه. که در آن موریانه افتاد، ادای سخن کردند. ۶- در سال ۷۹۷ ه. الملک الظاهر برقوق منبر تازه‌ای فرستاد، آن را در جای منبر بیبرس نصب نمودند. تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۷۸۸-۷ در سال ۸۲۰ ه. المؤید شیخ، منبری فرستاد که در محل نصب منبر برقوق گذاشته شد. ۸- در سال ۸۸۶ ه. در مسجد شریف نبوی آتش افتاد و منبر المؤید شیخ سوخت مردم مدینه منبری از آجر ساختند و آن را در گچ و آهک گرفتند و در مکان آن جای دادند. ۹- در سال ۸۸۹ ه. الملک الأشرف قایتبای، منبری از مرمر فرستاد، منبر آجری مردم مدینه را خراب کردند و آن را به جایش گذاشتند. ۱۰- در سال ۹۹۸ ه. سلطان مراد عثمانی منبری از مرمر فرستاد، در نهایت ابداع و دقت و زیبایی با نقشهای جالب، آن را در آب طلا گرفته بودند. منبر قایتبای را به مسجد قبا بردند و منبر سلطان مراد را جای آن نهادند. آن همین است که اکنون در مسجد شریف نبوی موجود است. (۱) تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۸۹ تصویر ص ۸۰ منبر سلطان مراد در سال ۹۹۸ ه: ۱۵۹۸ م. تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۹۰ صفحه سفید

فصل سوم: مسجد شریف نبوی در خلال سالهای ۱۱ تا ۶۵۶ ه: ۶۳۲ تا ۱۲۵۸ م.

اول: مسجد شریف نبوی در عهد ابوبکر (۱۱-۱۳ ه. ۶۳۲-۶۳۴ م.)

مدت خلافت ابوبکر کوتاه بود؛ از سال یازدهم تا سیزدهم هجری. او بر مسجد شریف هیچ نیفزود مگر آنکه چند ستون را که حاجت به تعمیر داشتند، یا تجدید کرد، یا تعمیر نمود. عباسی در عمده‌الآخبار گوید که ابوبکر هیچ بر مسجد شریف نیفزود؛ زیرا در سالهای معدود خلافتش، سرگرم جنگ با اهل رده بود. «۱» سمهودی از ابو داود روایت کند که ستون‌های مسجد در عصر خلافت ابوبکر رو به ویرانی بود. ابوبکر بانصب تنه‌های نخل آنها را تجدید کرد. «۲» مسجد شریف نبوی در مدت خلافت ابوبکر به همان حال که رسول خدا صلی الله علیه و آله بنا کرده بود باقی بود. چون ابوبکر در ۲۲ جمادی‌الثانی سال ۱۳ ه. ۲۳ اوت تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۹۴ سال ۶۳۴ م. درگذشت، او را در جوار قبر شریف رسول خدا صلی الله علیه و آله دفن کردند و عمر بن خطاب عهده‌دار امر خلافت شد.

دوم: مسجد شریف نبوی در عهد عمر (۱۳-۲۳ ه. ۶۳۴-۶۴۴ م.)**اشاره**

پس از مرگ ابوبکر، با عمر بیعت شد و این در نیمه سال سیزدهم هجری بود. در عصر او اسلام در سراسر جزیره‌العرب منتشر شد و از آنجا قدم به بیرون نهاد. مسجد شریف نبوی به همان حال که در زمان پیامبر صلی الله علیه و آله بود باقی بود تا سال ۱۷ ه. که شمار مسلمانان در مدینه افزون گردید و از اطراف و اکناف بلاد اسلامی وفدها و زائران، روی به مدینه نهادند. در چنین حالی مسجد شریف گنجایش مردم را نداشت. از او خواستند که بر وسعت مسجد بیافزاید. گفت: آری اگر از رسول خدا نشنیده بودم که می‌فرمود: «می‌خواهم به قبله مسجدمان بیافزایم» چیزی بر آن نمی‌افزودم. «۱» و رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: اگر این مسجد من تا صنعاء هم وسعت یابد، جزو مسجد من خواهد بود. «۲» و بخاری روایت کرده که: مسجد در زمان رسول الله صلی الله علیه و آله از خشت بنا شده بود و سقفش بر گن نخل بود و ستون‌هایش چوب تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۹۵ نخل. ابوبکر هیچ بر آن نیفزود. ولی عمر بر آن افزود و آن را به همان شیوه که در عهد پیامبر صلی الله علیه و آله بنا شده بود با خشت و برگ نخل بنا کرد و ستون‌های چوبی آن را تجدید کرد. «۱» پس از آنکه عمر با افزودن بر وسعت مسجد موافقت کرد، از خانه‌های اطراف سلب ملکیت شد و آنچه که در جنوب و غرب مسجد بود بنا بر مقتضای طبیعت توسعه بر سر مسجد افتاد.

توسعه مسجد شریف نبوی در سال ۱۷ ه. توسط عمر بن خطاب

پس از چهار سال که از خلافت عمر گذشته بود، در مسجد نبوی تعمیرات و تغییرات مهمی صورت گرفت و این در سال ۱۷ ه. ۶۳۷ م. بود. عمر مسجد را از جانب غربی ۲۰ ذراع (۱۰ متر) توسعه داد. پس عرض مسجد ۱۲۰ ذراع (۶۰ متر) گردید ولی از طرف شرقی بنا را دست نزد؛ زیرا حجره شریفه در آنجا بود و از جانب قبله هم ۱۰ ذراع (۵ متر) افزود، و از جانب شمال ۳۰ ذراع (۱۵ متر) و طول مسجد به ۱۴۰ ذراع (۷۰ متر) رسید. «۲» عمر حجره‌های همسران پیامبر صلی الله علیه و آله را داخل در مسجد نمود، از این رو به امتداد مسجد به غرب و شمال و جنوب بسنده کرد. و بعداً خواهیم دید که حجره‌ها در توسعه‌های بعدی در مسجد داخل شدند، آنگاه که برای نخستین بار در زمان حکومت عمر بن عبدالعزیز بر مدینه، مسجد را از سمت مشرق هم توسعه دادند. این امر در عهد ولید بن عبدالملک؛ بود هنگامی که در سال ۸۸-۹۱ ه. به وسعت مسجد در افزود. تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۹۶ عمر در توسعه تازه، ستون‌هایی از تنه‌های نخل آورد و برای بنای دیوارها قالب‌های خشت و بام رواق‌های چهارگانه را با گل اندود کرد. ارتفاع سقف به ۱۱ ذراع (۵/۵ متر) رسید و در اطراف بام دیواری برآورد به طول ۳ ذراع (۱/۵ متر). بنیان بنا را از

سنگ برآورد به ارتفاع قامت یک انسان (۱/۷۵ متر). «۱» تصویر ص ۸۶ افزوده عمر بن خطاب بر مسجد شریف نبوی در سال ۱۷ ه. ق.

خانه‌هایی که در توسعه مسجد در عهد عمر ویران شدند:

توسعه عمر بن خطاب، در مسجد شریف نبوی سبب شد خانه‌هایی که در نزدیکی مسجد بودند، به آن ضمیمه شوند. عمر به ساکنان خانه پیشنهاد کرد که اگر خواهند خانه خود بفروشند و بهای آن را از بیت‌المال بستانند و هر کس هم که خواهد خانه خود را به مسجد صدقه کند، از او پذیرفته می‌شود و در برابر این عمل خیر از او تشکر می‌شود. کسی که بخشی از خانه خود را به مسجد داد عبدالله بن جعفر بن ابی طالب بود و پسران ابوبکر. این روایت را به گونه‌ای دیگر یحیی از ابوزناد نقل می‌کند که عمر به کسانی که در همسایگی مسجد بودند و در این توسعه خانه‌هایشان ویران می‌شد، سه پیشنهاد کرد: یا فروختن و گرفتن بها یا هبه تا از او تشکر شود یا صدقه به مسجد رسول خدا صلی الله علیه و آله مردم اجابتش کردند. «۱» از خانه‌هایی که عمر در توسعه مسجد داخل کرد: یکی خانه اسامه بود و در مغرب آن، خانه زید بن حارثه و در مغرب آن، خانه جعفر بن ابی طالب و در مغرب آن، خانه عباس. این از جهت قبله بود. همچنین خانه سعد بن ابی وقاص و خانه عبدالرحمان بن عوف و در شمال آن خانه ابوبکر، سپس خانه عبدالله بن مسعود و این از جهت غربی بود. «۲» سهودی از ابن سعد از سالم ابونضر روایت کرده که چون در عهد عمر شمار مسلمانان فزونی گرفت و مسجد را گنجایش آن‌ها نبود، عمر خانه‌های اطراف مسجد را خرید، بجز خانه عباس بن عبدالمطلب را، و حجره‌های همسران رسول خدا صلی الله علیه و آله را. عمر به عباس گفت: ای ابوالفضل مسجد تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۹۸ مسلمانان برای آن‌ها تنگ شده من خانه‌های اطراف مسجد را خریده‌ام تا مسجد مسلمانان را وسعت دهم. عباس گفت: مرا چه باید کرد؟ عمر گفت: از این سه یکی را بپذیر: یا آن را به من بفروش تا بهای آن را از بیت‌المال بدهم یا جای دیگر را، هر جا که خواهی از مدینه به تو دهم و از بیت‌المال مسلمانان آن را برای تو بسازم. یا آن را به مسلمانان تصدق کن و بر وسعت مسجدشان بیفزای. عباس گفت: نه، هیچکدام از این سه را نمی‌پذیرم. عمر گفت میان من و خودت هر که را خواهی حکم قرار ده. گفت ابی بن کعب. پس به نزد او رفتند و ماجری بگفتند. ابی گفت اگر خواهید حدیثی را که از رسول خدا صلی الله علیه و آله شنیده‌ام برای شما نقل می‌کنم. گفتند: بگوی. ابی گفت: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: «خداوند به داود فرمان داد که برای من خانه‌ای بنا کن تا مرا در آن یاد کنند و زمین آن را نیز معین کن. چون خواستند زمین را بخرند در گوشه‌ای از آن خانه مردی از بنی اسرائیل بود. داود از او خواست که آن را بفروشد. مرد سر برتافت. داود با خود اندیشید که زمین را از او بستاند. خداوند به او وحی کرد که ای داود تو را گفتم که خانه‌ای خواهم که مرا در آن یاد کنند، تو می‌خواهی در خانه من زمین غصبی وارد کنی و غصب در کار من نیست. عقوبت تو این است که این خانه را نتوانی که بنا کنی. داود گفت: بارخدا! آیا پسر من؟ گفت: آری پسر من. عمر دست در گریبان ابی بن کعب زد و گفت: من از تو چیزی خواستم و تو سخت ترش را از من خواستی، تو را رها نمی‌کنم تا کسانی بر سخن تو شهادت دهند. پس او را می‌کشید تا به مسجد برد. و در حلقه اصحاب رسول خدا صلی الله علیه و آله نگه داشت که در آن میان ابوذر هم بود. ابی گفت: شما را سوگند می‌دهم، آیا کسی از شما ماجرای بیت‌المقدس تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۹۹ را شنیده است که خدا داود را امر به بنای آن نمود؟ آن را بگوید، ابوذر گفت: من آن را از رسول خدا صلی الله علیه و آله شنیده‌ام. دیگری هم گفت: من هم شنیده‌ام. عمر ابی را رها کرد. ابی رو به عمر کرد و گفت: آیا مرا در حدیث رسول خدا صلی الله علیه و آله متهم به دروغگویی می‌کنی؟ عمر گفت: تو را متهم نکردم ولی می‌خواهم تأیید شود که حدیث از رسول خدا صلی الله علیه و آله است. عمر به عباس گفت: برو مرا با خانه تو کاری نیست. عباس گفت: حال که چنین می‌گویی من خانه‌ام را بر مسلمانان تصدق کردم تا مسجدشان گسترش یابد ولی اگر تو با من در افتی، پس نه! عمر زمینی را برای او معین کرد و خانه او را از

بیت المال بنا کرد. «۱» عباس بن عبدالمطلب عموی پیامبر خدا صلی الله علیه و آله بود و خانه خود را عزیز می‌داشت؛ زیرا رسول خدا صلی الله علیه و آله خود زمین آن را معین کرده، در بنای آن شرکت کرده بود. پس از آنکه به مدینه آمد. عباس خانه خود را می‌ساخت و رجز می‌خواند: بَنَيْتُهَا بِاللَّبَنِ وَالْحِجَارَةِ وَالْخَشَبَاتِ فَوْقَهَا مَطَارَةٌ يَا رَبَّنَا بَارِكْ لِأَهْلِ الدَّارَةِ حَاصِلِ مَعْنَى: «آن را با خشت و سنگ و چوب بنا می‌کنم چوب‌هایی که بر آن‌ها پرندگان نشینند؛ ای پروردگار، اهل این خانه را برکت ده.» رسول الله صلی الله علیه و آله می‌گفت: أَللَّهُمَّ بَارِكْ فِي هَذِهِ الدَّارَةِ. عباس برای خانه خود ناودانی چسبیده به مسجد نصب کرده بود و آب آن در صحن مسجد می‌ریخت. عمر آن ناودان را کند. عباس گفت: به خدا تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۰۰ سوگند که آن ناودان را رسول خدا صلی الله علیه و آله در حالی که بردوش من ایستاد بود، در آنجا استوار کرد. عمر گفت: به ناچار آن را در جای خود محکم نمی‌کنی مگر آنکه برشانه من ایستاده باشی. پس عباس بر شانه عمر ایستاد و آن ناودان را در جای خود نصب کرد. «۱» به هر حال عمر از او سپاس گفت و خانه را خراب کرد و مکان آن را بر مسجد شریف نبوی در افزود. خانه عباس در جانب غربی محراب عثمانی واقع در غرب منبر - کنونی - جای داشت.

کوشش برای یافتن موضع قبله:

خلفای راشدین و کسانی از پیشینیان که بعد از آن‌ها آمده‌اند و به توسعه مسجد شریف نبوی همت گماشته‌اند، برای قبله احترام ویژه‌ای قائل بوده‌اند و می‌دانستند که موضع قبله را وحی معین کرده است و آن رو به روی بیت الحرام است. از این رو هیچ کس از خلفا و سلاطین و ملوک، پس از عمر و عثمان تا به امروز مسجد شریف را از جانب قبله توسعه نداده است. هنگامی که عمر خواست مکان قبله را در دیواری که در توسعه مسجد کشیده بود، معین کند، از صحابه رسول خدا صلی الله علیه و آله یاری طلبید تا آن‌ها در وضع قبله خود حاضر و ناظر باشند. مسلم بن حُباب گفت: پیامبر صلی الله علیه و آله روزی بر مصلاهی خود در مسجد بود، فرمود: کاش بر وسعت مسجد خود می‌افزودیم و اشارت به سمت قبله نمود. عمر مردی آورد و در مصلاهی نشانید، سپس آن مرد دست خود به جانب قبله بلند کرد و اصحاب دست او را بالا و پایین بردند تا یقین کردند که آن تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۰۱ محاذی جایی که پیامبر صلی الله علیه و آله اشاره کرده، قرار گرفته است. سپس ریسمانی آوردند و یک سر آن را به دست آن مرد دادند و آن را کشیدند و آن را پیوسته به پس و پیش بردند تا یقین کردند که به جایی که رسول خدا صلی الله علیه و آله اشاره کرده بود، قرار گرفت. عمر قبله را معین کرد. موضع دیوار عمر همانجاست که چوب‌های مقصوره است. «۱» به این ترتیب و با این دقت شدید که بعد از مرگ صحابه دیگر امکان حصولش نیست، قبله مسجد مشخص شد.

وصف مسجد بعد از توسعه در عهد عمر:

در این توسعه سعی شد که از لحاظ مصالح بنا و شکل خارجی و داخلی، حتی درها و ستونها و غیر آن از آنچه در زمان رسول خدا بوده است، تخطی نشود. همچنین عمر دستور داد از زیور و زینت مسجد بپرهیزند؛ زیرا آن رنگ آمیزها حواس را به خود مشغول می‌دارند. و هنگام بنای مسجد گفت: «مردم را از باران در امان می‌دارم و مباد آن را سرخ یا زرد کنید تا مردم را به خود مشغول دارد.» «۲» چون کار بنا به پایان رسید، گفت: اکنون باید زمین را از ریگ وادی عقیق فرش کنیم. روایت شده که گفت: نمی‌دانم که زمین مسجدمان را با چه چیز فرش کنیم. گفتند حصیر و برگ خرما. گفت: اینجا وادی مبارک است و من از رسول خدا صلی الله علیه و آله شنیده‌ام که فرمود: عقیق وادی مبارک است. پس از وادی عقیق ریگ آوردند و زمین مسجد را بدان مفروش ساختند. «۳» تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۰۲ در همین زمان برای روشن ساختن مسجد، چراغ‌هایی آوردند «۱» و در روزهای جمعه و ماه رمضان در مسجد بخور می‌سوزانیدند. و سهمی برای خریدن چیزهای خوشبو معین کردند. گویند برای او مقداری عود

آوردند که به همه مردم نمی‌رسید. گفت: آن را در مسجد بسوزانید تا مسلمانان از آن منتفع شوند. «۲» سمهودی از یحیی نقل می‌کند که برای او آتشدانی از نقره آوردند. و او آن را به سعد داد و گفت: در روزهای جمعه ماه رمضان در آن بخور بسوزان. و سعد آن آتشدان را در مقابل عمر می‌گذاشت. «۳» همچنین به همگام توسعه، در جانب شمالی شرقی از مسجد شریف نبوی، جایی ساخت و آن را «بطیحاء» نامید و آن تالاری بود وسیع. آن را به ریگ‌های «عرصه الحمراء» فرش کردند. مردم را گفت: هر کس خواهد در امور دنیا صحبت کند به آنجا رود تا کسی در مسجد هیا هو نکند و هیبت و وقار مسجد در دل‌های مسلمانان پایدار ماند. یحیی گوید که او در ناحیه‌ای از مسجد مکان وسیعی معین کرد که آن را بطیحاء می‌گفتند. سپس گفت که هر کس خواهد هیا هو کند یا شعری بخواند یا آواز بر کشد به آن بطیحاء رود. عمر برای مسجد شش در تعبیه کرد؛ یعنی سه در دیگر بر درها افزود پس درها از این قرار شد: ۱- در دیوار شمالی دو در (یک در جدید). تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۰۳-۲ در دیوار شرقی دو در؛ باب جبرئیل یا باب عثمان و او باب النساء را هم تعبیه نمود. ۳- در دیوار غربی دو در؛ باب الرحمه یا باب عاتکه و یک در جدید، به نام باب السلام. «۱» مقداری که در این توسعه بر وسعت مسجد شریف افزوده شد ۱۱۰۰ متر مربع بوده است.

سوم: مسجد شریف نبوی در عهد عثمان (۲۴-۳۵ هـ: ۶۴۴-۶۵۶ م.)

اشاره

پس از کشته شدن عمر، عثمان بن عفان به خلافت نشست. در اول محرم سال ۲۴ هجری، در سال ششم خلافتش، احساس کرد که مسجد شریف نبوی نیازمند تعمیر و توسعه است. مردم به او شکایت بردند که مسجد برای آن ازدحام جای ندارد و هم برخی تیرها و ستون‌ها در حال ویرانی است. ابن نجار گوید: «سیره‌نویسان آورده‌اند که چون عثمان در سال بیست و چهارم هجری به خلافت نشست، مردم از او خواستند که بر وسعت مسجدشان بیفزاید؛ زیرا در روز جمعه مردم از تنگی جای مجبور می‌شوند در صحن بیرون مسجد به نماز ایستند.» «۲» ابو داود از ابن عمر روایت می‌کند که مسجد شریف نبوی را در عهد رسول‌الله صلی الله علیه و آله ستون‌هایی بود و بر روی ستون‌ها از برگ و چوب خرما سایبان تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۰۴ ساخته بودند. در عهد خلافت ابوبکر ویران شد. او بار دیگر آن را به تنه نخل و برگ و چوب آن بساخت. باز در زمان خلافت عثمان فرود آمد. او مسجد را با آجر بنا کرد و آن بنا تاکنون برپای است. «۱» از این عبارات بر می‌آید که آنچه عثمان را به تجدید بنای مسجد واداشت تنگی آن و وضع بد ستون‌هایش بود که از تنه نخل بودند.

گام‌هایی که عثمان در توسعه مسجد شریف نبوی برداشت (در سال ۲۹-۳۰ هجری):

۱- شورا:

چون مردم به عثمان از تنگی مسجد و ازدحام شکایت کردند و خواستند که بر وسعت آن بیفزاید او پیش از آنکه کاری کند، با اصحاب رسول خدا صلی الله علیه و آله مشورت کرد و از آنان راهنمایی خواست. در این باب ابن نجار گوید که: عثمان با اهل رأی از اصحاب پیامبر صلی الله علیه و آله مشورت کرد. آن‌ها همگی نظر دادند که باید آن را خراب کرد و وسیع‌تر از آنچه هست از نو بنا نمود. پس نماز ظهر را به جای آورد و بر منبر شد و حمد خداوندی به جای آورد. سپس گفت: که می‌خواهم مسجد رسول خدا صلی الله علیه و آله را خراب کنم و بر مساحت آن بیفزایم و شهادت می‌دهم که از رسول خدا صلی الله علیه و آله شنیدم که می‌فرمود: «هر کس مسجدی بنا کند، خدای تعالی برای او خانه‌ای در بهشت بنا می‌کند. آن که پیش از من بوده چنین کرده و بر وسعت آن افزوده تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۰۵ است.» مردم رأی او را پسندیدند. «۱» در صحیحین آمده است:

هنگامی که عثمان آهنگ ویران ساختن مسجد شریف را کرد، مردم آن را ناخوش داشتند و می‌خواستند به همان حال که بوده بماند. گفت: شمارا شمار افزون شده و من از رسول خدا صلی الله علیه و آله شنیده‌ام که هر کس مسجدی بنا کند برای خدا، خداوند برای او خانه‌ای در بهشت بنا می‌کند. «۲» بغوی در شرح السنّه گوید: شاید سبب نگرانی صحابه از کار عثمان آن بوده که می‌پنداشته‌اند آن را از سنگهای تراشیده بنامی کند، نه مجرد توسعه. «۳» بخاری در صحیح خود گوید: عثمان بر وسعت مسجد شریف نبوی مقدار زیادی افزود. دیوارش را با سنگهای تراشیده و گچ برآورد، ستون‌ها را از سنگ تراشید و سقفش را از چوب ساج ساخت. «۴» در هر حال او همه این کارها را با مشورت و رأی صحابه انجام داد.

۲- طریقه بنا:

شیوه بنا با سابق فرق بسیار داشت. سنگ به جای قالب خشت آمد و مسجد با سنگهای تراشیده و گچ بنا شد. ستون‌ها نیز از سنگ تراشیده بود و در آن‌ها قطعات آهن و سرب گداخته به کار بردند تا سنگهای ستون نیکو به هم بچسبند. ستونهای سنگی را به همانجا که ستونهای چوبی بود نصب تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۰۶ کردند. سقف را از چوب ساج ساختند. چوبهای ساج بر تیرهای چوبی، که روی ستونهای سنگی استوار شده بودند، قرار گرفتند. دیوار را در گچ پوشیدند. در دیوارهای شرقی و غربی نزدیک سقف طاقماها ساختند. «۱» از خلال روایات خارجه بن زید برمی‌آید که ناظر بنا زید بن ثابت بوده است. «۲» همان شش باب، که در عهد عمر بود، در این توسعه جدید حفظ شد. «۳»

۳- خانه‌هایی که عثمان داخل در بنای مسجد نمود:

عثمان مسجد شریف نبوی را از سمت شرقی توسعه نداد؛ زیرا در آن سمت حجره‌های همسران رسول خدا صلی الله علیه و آله قرار داشت ولی از جوانب دیگر، بعضی خانه‌ها ضمیمه مسجد شد. آن‌ها را یا خریدند یا به صاحبانشان در جای دیگر عوض دادند و آن‌ها از این قرار بودند: ۱- خانه حفصه دخت عمر، در سمت جنوبی، و آن عبارت از خانه کوچکی بود از آن حفصه همسر رسول خدا صلی الله علیه و آله. به عوض آن، خانه‌ای از آن برادرش عبدالله بن عمر را به او دادند. حفصه از این خانه به مسجد می‌رفت. در کنار این خانه ستونی بود که بلال بر سر آن اذان می‌گفت. امروز در غرب موقف الزائر است. «۴» ۲- خانه جعفر بن ابی طالب، یحیی از ابوالحسن مدائنی روایت کند که: «پیامبر صلی الله علیه و آله برای جعفر بن ابی طالب این خانه را ساخت و او هنوز حبشه تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۰۷ بود. پس عثمان نصف آن را به صد هزار درهم خرید و آن را به بنای مسجد افزود». «۱» ۳- خانه مروان بن حکم، ابن نجار گوید: «آن را از مروان خرید. بخشی از آن متعلق به آل نجار بود و بخشی از آن خانه عباس که دری به مسجد داشت.» «۲»

۴- بنای مقصوره:

مقصوره نه در عهد رسول خدا صلی الله علیه و آله مرسوم بود و نه در عهد ابوبکر و عمر. بلکه بعدها مرسوم شد. ابن شَبّه و ابن زَباله گویند: اولین کسی که مقصوره از خشت ساخت عثمان بود. در مقصوره دریچه‌ای بود که مردم از آنجا امام را می‌دیدند. «۳» از مالک بن انس روایت شده که چون عثمان پس از کشته شدن عمر به خلافت نشست، در مسجد مقصوره‌ای از خشت ساخت و از بیم آنچه بر سر عمر آمده بود در آنجا به نماز می‌ایستاد و آن جای کوچکی بود. «۴» از عیسی بن محمد روایت شده که عثمان بن عَفَّان نخستین کسی بود که از خشت مقصوره ساخت و سائب بن خَبَّاب را نگهدارنده آن نمود و او را هر ماه دو دینار مزد می‌داد. «۵»

سمهودی از نووی نقل می‌کند که: نخستین کسی که در مسجد مقصوره تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۰۸ ساخت معاویه بود؛ پس از آنکه یکی از خوارج او را با شمشیر زد. «۱» ابن زبالة و ابن شَیبه گویند: آن که اولین بار در مسجد مقصوره ساخت عمر بن عبدالعزیز بود که چون مسجد را تعمیر کرد مقصوره‌ای از چوب ساج ساخت. «۲» بعضی گویند مروان بن حَکَم اولین کسی است که در مسجد مقصوره ساخت. مروان مقصوره را از سنگ تراشیده بنا کرد و در آن سوراخی تعبیه نمود. «۳» در هر حال در حریق نخست (سال ۶۵۴ هـ) این مقصوره در آتش سوخت.

۵- مقداری که عثمان به مسجد افزود:

مقداری که عثمان از سمت قبله افزود ۱۰ ذراع (۵ متر) بود؛ نزد محرابی که هنوز محل نماز امام در مسجد شریف نبوی است؛ زیرا کسی تاکنون از سمت قبله متعرض زیادت مسجد نشده است. زیادت عثمان از سمت شمال ۲۰ ذراع (۱۰ متر) بود بعد از آنچه عمر زیاد کرده بود. یعنی تا آنجا که عمر برای گفتگو و بحث در خارج مسجد قرار داده بود. و از ناحیه غربی ۱۰ ذراع (۵ متر) یعنی یک ستون. «۴» از این پس طول مسجد از شمال تا جنوب ۱۷۰ ذراع (۸۵ متر) شد و از تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۰۹ شرق تا غرب ۱۳۰ ذراع (۶۵ متر) شمار ستون‌ها در هر پنج رواق در سایبان قبله‌ای ۱۲ ستون بود. ستون‌ها از سنگ بودند، و استوار شده با آهن روی آن‌ها سطحی مستوی از چوب ساج بود. «۱» عثمان در ماه ربیع الأول سال ۲۹ هـ: ۱۲ نوامبر سال ۶۴۹ م. کار توسعه را آغاز کرد. حدود ده ماه مدت گرفت؛ یعنی در اول محرم سال ۳۰ هـ: ۴ سپتامبر ۶۵۰ م. به پایان رسید. مقدار زیادت عثمان ۴۹۶ متر مربع بود. «۲» تصویر ص ۹۸ افزوده عثمان بن عفان به مسجد نبوی در سال ۲۹ هـ. ق.

چهارم: مسجد شریف نبوی در عهد علی بن ابی طالب علیه السلام (سال ۳۵ - ۴۰ هـ: ۶۵۶ - ۶۶۱ م.)

علی بن ابی طالب علیه السلام بیست و سه سال پیش از هجرت متولد شد و با فاطمه علیها السلام دخت پیامبر گرامی صلی الله علیه و آله ازدواج کرد. او پسر عم رسول خدا صلی الله علیه و آله بود. علی در خانه رسول خدا صلی الله علیه و آله پرورش یافت و از هدایت او بهره‌ها گرفت. چون پیامبر صلی الله علیه و آله به رسالت مبعوث شد، نخستین کس از مردان که به او ایمان آورد، علی بود و او در آن زمان حدود سیزده سال داشت. و آن هنگام که پیامبر صلی الله علیه و آله از مکه هجرت کرد، علی شب در بستر او خوابید تا خود را فدای پیامبر صلی الله علیه و آله کند. علی علیه السلام در تمام غزوات رسول الله صلی الله علیه و آله شرکت داشت مگر غزوه تبوک که او را در مدینه به جای خود نهاده بود. در اوایل سال ۳۶ هـ. به خلافت با او بیعت شد. و این دوره یکی از ادوار پرحادثه تاریخ اسلام است. مدینه منوره در عهد او، یک انتقال سیاسی را شاهد بود؛ زیرا علی مرکز خلافت را از مدینه به کوفه آورد. دمشق مرکز سرپیچی از خلافت علی بود. سرپیچی معاویه موجب حوادث بزرگ شد. که به اختلاف میان مسلمانان انجامید و فتوحات اسلامی را متوقف ساخت. در این دوره در مسجد شریف نبوی تغییری حاصل نشد تا اوضاع آرام شد. مدینه مرکزیت سیاسی خود را از دست داده بود ولی مرکزیت دینی‌اش را همچنان داشت. از این رو والیان، امیران و پادشاهان، هر گاه که نیاز می‌افتاد به عمارت مسجد می‌پرداختند و ما آن را توضیح خواهیم داد.

پنجم: مسجد شریف نبوی در عهد اموی (۴۰ - ۱۳۲ هـ)

۱- توسعه ولید بن عبدالملک بسال ۸۸ - ۹۱ هـ: ۷۰۷ - ۷۱۰ م.

مسجد شریف نبوی پس از آنچه عثمان بر آن افزوده بود، دیگر تغییر و تعمیری در آن صورت نگرفت و در عصر اموی نزدیک به

۴۴ سال به همان حال بود تا ولید بن عبدالملک «۱» عامل خود عمر بن عبدالعزیز «۲» را فرمان داد که مسجد شریف را تجدید بنا کند و حجره‌های همسران پیامبر صلی الله علیه و آله را داخل در آن نماید، یکی از آن‌ها حجره عایشه بود. مردم مدینه به سبب علاقه‌ای که به رسول خدا صلی الله علیه و آله و همسران او داشتند، از این فرمان متأثر و اندوهناک شدند و گریه سردادند. طبری گوید: فرستاده ولید نامه او را آورد. بر عمر بن عبدالعزیز داخل شد و نامه به او داد. فرمان شده بود که حجره‌های همسران پیامبر صلی الله علیه و آله را در مسجد داخل کند و هر خانه را که پشت آن‌ها و در اطراف آن‌هاست بخرد تا ۲۰۰ ذراع در ۲۰۰ ذراع و در نامه آمده بود که اگر توانی، قبله را هم بیشتر بخر. «۳» به نظر می‌رسد که ولید می‌خواست مسجد گسترش یابد؛ زیرا در زمان او تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۱۲ آن جمعیت انبوه را بر نمی‌تافت. نمازگزاران در روزهای جمعه به سبب کثرت جمعیت در آن حجره‌ها هم به نماز می‌ایستادند. این حجره‌ها در سمت شمال و شرق مسجد شریف نبوی بود. «۱»

۲- شیوه‌هایی که در توسعه مسجد به کار رفت:

۱- عمر بن عبدالعزیز خانه‌های اطراف مسجد را خرید و با حجره‌های همسران پیامبر خدا صلی الله علیه و آله داخل در مسجد نمود.
 ۲- خراب کردن در ماه صفر سال ۸۸ هـ: ۷۰۷ م. آغاز شد. طبری گوید: صالح بن کیسان برای نظارت در خراب کردن و ساختن تعیین شد. پرداخت مزدها هم به عهده او بود. خراب کردن به وسیله کارگران مدینه منوره انجام پذیرفت و برای ساختن آن ولید کسانی را در ربیع الاول سال ۸۸ هـ: فوریه سال ۷۰۷ م. به مدینه گسیل داشت. ۳- ولید به پادشاه روم نوشت و او را از قصد خود در توسعه مسجد شریف خبر داد و از او خواست به کارگران و مال و مصالح بنا یاری اش دهد. قیصر صد هزار مثقال زر فرستاد و صد کارگر و چهل بار فسيفساء (چیزی شبیه موزاییک امروزی که از قطعات مرمر ساخته می‌شد) ولید همه آن‌ها را نزد عمر ابن عبدالعزیز به مدینه فرستاد. «۲» این مرسوله، هنگامی که عمر بن عبدالعزیز از ویران کردن خانه‌ها فراغت یافته بود، به مدینه رسید. او به ساختن آغاز کرد و پی بنا را بر سنگ نهاد. ۴- چون بنا به دیوار قبله رسید، عمر بن عبدالعزیز شیوخ مدینه را؛ از تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۱۳ مهاجرین و انصار و عرب و موالی، فرا خواند و گفت: بیایید و در بنیان قبله خود حاضر باشید که بعداً نگویند عمر قبله ما را تغییر داد. او سنگی را از جای خود بر نمی‌داشت مگر آن که سنگی به جای آن می‌نهاد. «۱» می‌خواست قبله مسجد آن سان باشد که اسلاف معین کرده‌اند.

۳- اهتمام عمر بن عبدالعزیز به توسعه

عمر بن عبدالعزیز به ستونهای مسجد اهتمام بسیار داشت. فرمان داد: پایین ستون‌ها بگونه‌ای باشد که دوتن از نمازگزاران بتوانند بر آن تکیه دهند. و بر بام ناودانی نصب کرد و او اولین کسی بود که چنین کرد، همچنین گرداگرد بام کنگره‌ها ساخت. همچنان که یکی از موالی- به نام سعد- حَویط را فرمان داد تا سوره «فاتحه» را و از سوره «الشمس» تا آخر سوره «الناس» «۲» را بر دیوار قبله بنویسد. عمر بن عبدالعزیز به کاری که بر عهده گرفته بود سخت دلبستگی نشان می‌داد. و مراقب کار کارگرانی بود که در داخل کار می‌کردند، به ویژه کارگرانی که نصب فسيفساء را به عهده داشتند. به آنان که خوب کار می‌کردند پاداش می‌داد و کسانی که بد کار می‌کردند عقوبت می‌کرد؛ مثلاً کارگری را که با بر هم نهادن قطعه‌های کوچک درخت بزرگی ساخته بود سی درهم جایزه داد تا مسجد به زیباترین صورت ممکن ساخته شد. یکی از هنرمندان فسيفساء می‌گفت: ما آن نقوش را از روی درختان و قصرهای بهشت ساخته‌ایم. «۳»

۴- مقصود:

عمر بن عبدالعزیز در مسجد مقصوره‌ای ساخت که امام در آنجا نماز بگزارد. و در بنای آن هنر نمایی‌ها نمود. آن را از چوب ساج ساخت و سقفش را با فُسَیْفَسَاء زینت داد. هنگامی که بنا به پایان رسید و ولید برای زیارت آمد (در سال ۹۱ ه. : ۷۱۰ م.) از دیدن سقف مقصوره در شگفت شد و گفت: کاش همه سقف مسجد را چنین می‌ساختی. عمر گفت: در آن صورت هزینه بسیار می‌شد اکنون برای دیوار قبله و بین آن دو سقف (سقف مسجد و سقف مقصوره) چهل و پنج هزار دینار هزینه شده است. «۱» از دلایل توجه خاص عمر بن عبدالعزیز به دیوار قبله و سقف مقصوره، چیزی است که مراغی (متوفای سال ۸۱۶ ه. : ۱۴۱۳ م.) بدان اشارت دارد. وی می‌گوید سقف مقصوره دو ذراع ارتفاع داشت و حال آنکه سمهودی معتقد است که این ارتفاع در زمین مقصوره بود به سقف آن. «۲» من معتقدم ارتفاعی که مراغی بدان اشارت کرده، در سقف بوده؛ زیرا سقف مقصوره گنبدی شکل بود و بنابراین سقف مقصوره در آن زمان از سقف رواق‌های قبله بلندتر بوده است. و در همان حال از زمین هم به مقدار اندکی بلندتر بوده است. برای تأکید در این رأی، آنچه را که ابن عبد ربّه (متوفای سال ۳۲۸ ه. : ۹۴۰ م.) آورده، ذکر می‌کنیم. او سمت قبله را به تفصیل وصف کرده، که تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۱۵ گوید: وصف مسجد پیامبر صلی الله علیه و آله چنان است که جانب قبله، رواق‌ها یا آنجا ایوان‌هاست از شرق به غرب و در هر صف هفده ستون وجود دارد. میان هر دو ستون فضایی بزرگ و پهناور است. ستون‌ها در ایوان‌های قبله‌ای سفید و گچکاری شده‌اند و بسیار مرتفع. دیگر ستون‌های مسجد از رخام یا مرمر است. ستون‌های گچکاری شده بر روی پایه‌های مربع شکل و بزرگ نصب شده‌اند و سر ستونها طلاکاری است. بر آن‌ها پل‌های منقش و تذهیب شده است. بر روی آن پل‌ها سقف را زده‌اند. سقف نیز منقش و تذهیب شده است؛ ایوانی که پهلوئی محراب است سراسر طلا کاری شده است و در وسط آن سقفی است چون سپر که مجوف است و مانند محراب تذهیب شده است. «۱» ابن جبیر نیز در خلال زیارت خود از مدینه منوره (در سال ۵۸۰ ه. : ۱۱۸۴ م.) از صنعت فُسَیْفَسَاء که در مسجد شریف نبوی به کار رفته به تفصیل سخن می‌گوید: به ویژه از سمت قبله و کارهای شگرفی که در عصر اموی در آنجا صورت گرفته است: نصف بالایی دیوار، همه از نگین‌های طلاست معروف به فُسَیْفَسَاء. صنعتگران در آن صنعت بسیار کرده‌اند. تصاویر درختان مختلف است با شاخه‌های سر فرو کرده از بار میوه‌ها. و مسجد همه‌اش بر این صفت است ولی صنعتی که دیوار قبله به کار رفته شگرف‌تر است. اما دیوار شمالی که مشرف بر صحن است و شرقی و غربی چنین نیستند. سفید و مقرنس‌اند و آن‌ها به انواع رنگ‌ها رنگین. «۲» اما ابن عبد ربّه دو دیوار مسجد و صحن را چنین توصیف می‌کند که دیوارهای داخلی، همه از مرمر و طلا و فُسَیْفَسَاء است، از اول تا آخر. صحن مسجد مفروش به سنگریزه است بدون حصیر. و باروی مسجد تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۱۶ در خارج نیز از سنگ‌های تراشیده است و چنین است کنگره‌های آن.

۵- طریقه بنا:

اشاره

طریقه‌ای که عمر بن عبدالعزیز در بنا به کار برد، چنین بود که پی بنا با سنگ نهاده شد و دیوارها از سنگ‌های تراشیده استوار گردید به آهک و گچ، و ستون‌ها از قطعات سنگ تراشیده، به آهن و سرب مذاب به هم پیوست. بر فراز آن‌ها پل‌های چوبی بر سرستون‌ها نهاده شد. پل‌ها سقف را که از چوب ساج بود حمل می‌کردند و ستونها بر ته ستون‌هایی مربع قرار داشتند. سر ستون‌ها طلا کاری شده بود، ستون‌ها با ماده‌ای که آن‌ها را صیقلی و درخشان نشان دهد پوشیده شده بود؛ به گونه‌ای که در نظر چون مرمر سفید بودند. مسجد را دو سقف بود، یکی بالای دیگری، سقف فرودین را ارتفاع ۲۳ ذراع (۵/۱۱ متر) و بالایی را ارتفاع ۲۵ ذراع (۵/۱۲ متر) بود. شاید بدین منظور برای مسجد شریف نبوی دو سقف ترتیب دادند تا بتواند در هر حال در برابر حوادث جوّی

مقاومت کند؛ همچنان که دیوارهای مسجد پهن و پا بر جا بود. عرض دیوار غربی دو ذراع اندکی کمتر (۹۵ سانتی متر) و عرض دیوار شرقی دو ذراع و چهار انگشت (۱۱۰ سانتی متر) بود. سبب این زیادت آن بود که دیوار شرقی همواره در معرض سیل قرار داشت. و این سیل گاه‌گاه، دیوار شرقی را ویران می‌کرد. عرض مسجد در سمت قبله ۱۶۵/۵ ذراع (۸۳/۷۵ متر) و طول آن ۲۰۰ ذراع (۱۰۰ متر) بود. «۱» مسجد شریف نبوی پس از افزون سازی‌ها بدین صورت در آمد: تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۱۷-۱ در جانب قبله پنج رواق ۲- در جانب شرقی سه رواق ۳- در جانب غربی چهار رواق ۴- در جانب شمالی پنج رواق.

پوشش دیوارها:

ابن عبد ربه گوید: دیوار قبله‌ای را، از داخل مسجد ازاره‌ای بود از مرمر، به قدر یک قامت (۱/۷۵ متر) و بر آن ازار طوقی از رخام بود به پهنای یک انگشت (۲ سانتی متر). بالای آن ازاری بود کم عرض تر از ماده‌ای خوشبو، به رنگ قرمز و بالای آن ازاری مثل همان ازار نخستین (۱/۷۵ متر). در آن چهارده پنجره مشبک بود در یک صف، از مشرق به مغرب، به همان گونه که در مسجد جامع قرطبه است منقش و طلاکاری شده. بالای آن ازاری از رخام، بر آن کتیبه‌ای که پنج سطر بر آن نوشته شده بود با قلمی درشت به پهنای یک انگشت (۲ سانتی متر) از سوره‌های کوتاه قرآن. بر فراز آن ازاری از رخام به همان اندازه که در پایین بود (۱/۷۵ متر). بر آن سپر مانندی از طلا- و منقش و میان هر دو سپر گونه عمودی سبز رنگ و در اطرافش دو شاخه از طلا، بالای آن کتیبه‌ای منقش به عرض آن به قدر استخوان ذراع یعنی (۲۵ سانتی متر) که بر آن نیز شاخه‌ها و برگ‌ها نقش کرده بودند، از طلا. بالای آن ازاری پهن از فُسَیْفَسَاء، که سقف بر سر آن بود و محراب در وسط دیوار قبله‌ای. در وسط محراب آینه‌ای مربع شکل بود که می‌گفتند آینه عایشه است. «۱»

تغییراتی که بعد از توسعه ولید حاصل شد:

اشاره

تعمیرات اموی در حجره شریفه، سبب تغییراتی شد؛ همچنین در منبر. تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۱۸ دو چیز که پیش از این سابقه نداشت در مسجد پدید آمد؛ یکی مناره برای اذان و دیگری محراب. اینک به توضیح آن‌ها می‌پردازیم:

۱- حجره شریفه

تغییراتی که توسعه اموی در حجره شریفه به وجود آورد، یکی آن بود که دیوارهایش به سنگهای تراشیده پوشید شد و برای آن در نگذاشتند. اطراف آن پنج ضلعی بود با اضلاع نابرابر. دیوارهای خارجی مذکور، تا سقف مسجد نمی‌رسیدند بلکه به مقدار دو ذراع (۱ متر) کوتاهتر بودند و بر آن‌ها پنجره‌هایی از چوب بود. بر بام حجره داخلی مشمعی انداخته بودند تا مانع نفوذ باران شود. دیوار خارجی غربی چسبیده به دیوار داخلی بود و دیوار خارجی شرقی میان آن و دیوار حجره، مقدار ۵۰ سانتی متر از سمت شمالی فاصله بود و از سمت جنوبی ۱۵ سانتی متر. و دیوار باروی جنوبی، بین آن و بین دیوار حجره ۵۰ سانتی متر از جانب شرقی بود و از جانب غربی تنگ می‌شد تا به ۲۰ سانتی متر می‌رسید. اما دیوار شمالی حجره، میان آن و رأس مثلث پدید آمده از بارو مقدار ۴ متر بود. «۱» بر بام مسجد دیواری بالای منطقه قبر ساخته بودند تا کسی نتواند بر آن قدم نهد. «۲»

۲- منبر

اما تغییراتی که عمارت اموی در منبر پدید آورد، عبارت از این بود که: تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۱۹-۱ بر پله‌های آن شش پله دیگر افزوده شد، تا به نُه پله رسید. و این کار به دست مروان حَکَم والی معاویه بر مدینه انجام یافت. ۲- برای منبر دری ساخت به صورت پنجره مشبک. ابن عبد ربه منبر را وصف می‌کند و می‌گوید: منبر بر جانب راست محراب بود، در ابتدای رواق سوم از محراب. (محراب در دیوار قبله‌ای بود) در روضه‌ای مفروش از مرمر. گرداگردش فرو بسته با پله‌ها. عرشه منبر را میخ کوبیده بودند که کسی نتواند بر آن بنشیند؛ زیرا آنجا مکان نشستن رسول خدا صلی الله علیه و آله بوده است. منبر ساده است و در آن- بر خلاف منبرهای زمان ما- هیچ نقش و نگاری نیست. «۱»

۳- مناره برای اذان

مناره را عمر بن عبدالعزیز بنا کرد و در هر رکن از ارکان مسجد مناره‌ای بود. کثیر بن حفص گوید: یکی از مناره‌ها مشرف بر خانه مروان بن حکم بود. آنجا خانه بنی امیه بود که هرگاه به مدینه می‌آمدند، در آنجا سکونت می‌کردند. هنگامی که سلیمان بن عبدالملک برای ادای حج به مکه آمد و مؤذن بر مناره اذان گفت سلیمان فرمان داد آن را خراب کنند؛ زیرا مشرف بر خانه او بود [!] از آن پس مسجد شریف نبوی سه مناره داشت. ابن زبالة طول هر مناره را تعیین کرده است: بلندی مناره جنوب شرقی، پنجاه و پنج ذراع (۵/۲۷ متر). بلندی مناره شمال شرقی، پنجاه و پنج ذراع (۵/۲۷ متر). تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۲۰ بلندی مناره شمال غربی، پنجاه و سه ذراع (۵/۲۶ متر). همچنین عرض مناره‌ها را هم بیان کرده است که عرض هر مناره‌ای هشت ذراع در هشت ذراع (۴*۴ متر) بود. «۱» این سه مناره تا سال ۵۸۰ ه. (۱۱۸۴ م.) هنگامی که ابن جبیر مدینه منوره را زیارت می‌کرد، بر پا بوده است. او در توصیف آن‌ها گوید: «مسجد شریف نبوی را سه مناره است؛ یکی در رکن شرقی که به صورت صومعه است و دوتای دیگر کوچک‌تر به صورت برج.» «۲»

۴- محراب

پیش از این گفتیم: مسجد شریف نبوی را محرابی که در دیوار کنده باشند، نبود. نه در عهد پیامبر صلی الله علیه و آله و نه در عهد خلفای راشدین بعد از او. بنابر روایات تاریخی، محراب مجوف در توسعه و تعمیر ولید بن عبدالملک، به دست عامل او بر مدینه عمر بن عبدالعزیز (۸۸-۹۱ ه.) احداث شد. وی هنگامی که محراب را ساخت مسلمانان را دعوت کرد تا در تعیین جهت قبله شرکت جویند و گفت: بیایید در بنیان قبله خود حاضر شوید که بعدها نگویند عمر قبله ما را تغییر داد. او سنگی بر نمی‌کند مگر آنکه سنگی به جای آن می‌نهد. «۳» ابن عبدربه محراب را وصف کرده گوید: طاق محراب دقیقاً حساب شده است. در آن قوس‌هایی است طلاکاری شده؛ برخی قرمز و برخی سیاه. زیر طاق صفا‌ی است از طلا منقش، زیر آن تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۲۱ صفحات طلاست هشت ضلعی و در وسط آن‌ها عقیق‌هایی است مانند جمجمه کودکان و میخ کوبی شده. زیر آن‌ها تا زمین ازاری است از رخام خوشبو که در آن میخ کوبیده شده؛ آنجا جایی است که در اولین محراب، پیامبر صلی الله علیه و آله هنگام سر برداشتن از سجده به آن تکیه می‌داد. در طرف راست محراب دری است که امام از آن در داخل و خارج می‌شود. و در

طرف پیش دری است که به صفحه‌های آهن محکم بسته شده و میان این دو در، راهی است مسطح و لطیف. «۱»

۵- درهای مسجد:

مسجد شریف نبوی همان درهای اصلی چهارگانه را که داشت حفظ کرد و آن‌ها عبارت بودند از: «باب السلام» و «باب الرحمه» در دیوار غربی، «باب جبرئیل» و «باب النساء» در دیوار شرقی. مطری گوید: ولید برای مسجد شریف نبوی بیست در تعبیه کرد. «۲» ولی سمهودی گوید همه آن درها در عصر عباسی نصب شده است. «۳» شاید دو در دیوار شمالی، بر راست و چپ محراب، در عصر اموی نصب شده باشد. البته در منابع به درستی، جای آن‌ها معین نشده است. «۴» مقداری که ولید بر مسجد شریف افزود ۲۳۶۹ متر مربع بود. این آخرین توسعه‌ای بود که در عهد دولت اموی داده شد که در آن، میان متانت عمارت تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۲۲ و دقت و زیبایی هنر معماری بدیع اسلامی جمع کرده است. «۱» تصویر ص ۱۱۰ افزوده ولید بن عبدالملک در سال ۸۸-۹۱ ه. ق.

ششم: مسجد شریف نبوی در عهد عباسی (۱۳۲-۶۵۶ ه. ق. ۷۵۰-۱۲۵۸ م.)

توسعه در عهد مهدی (۱۵۸-۱۶۹ ه. ق. ۷۷۵-۷۸۵ م.)

پس از عمارت و تعمیر ولید بن عبدالملک، به سال ۸۸-۹۱ ه. ق. که باید آن را تنها توسعه و عمارت در عهد اموی شمرد، مسجد سال‌ها به همان حال باقی بود. چون عباسیان عهده‌دار امر خلافت شدند، ابو جعفر منصور به توسعه مسجد شریف نبوی همت گماشت ولی او پیش از آنکه دست به کاری بزند در گذشت. «۱» چون در سال ۱۴۰ ه. ق. به مدینه منوره آمد، فرمان داد برای صحن مسجد پرده‌ای مهیا کنند تا مردم از حرارت آفتاب در امان مانند ولی گاه باد در پرده‌ها می‌افتاد و آن‌ها را بر سر نمازگزاران می‌انداخت، پس پرده‌هایی قوی‌تر بسته به ریسمان‌هایی محکم‌تر آوردند؛ بدین گونه منصور نخستین کسی است که صحن مسجد را سایه کرد. «۲» چون حسن بن زید بن حسن بن علی بن ابیطالب علیه السلام در ماه رمضان سال ۱۵۰ ه. ق. بر مدینه امارت یافت، کف مرمر پوش جلو منبر را از اطراف وسعت داد تا به ستون‌ها ملحق ساخت. «۳» تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۲۴ هنگامی که مهدی به خلافت رسید و در سال ۱۶۰ ه. ق. حج به جای آورد، به زیارت مدینه آمد و مسجد شریف نبوی را به همان حال که بود مشاهده کرد، فرمان داد که بر آن بیفزایند. مقصوده‌ای را که در آنجا بود خراب کرد و خواست از پله‌هایی که معاویه بر منبر افزوده بود بکاهد، گفتند که چوب آن کهنه شده، اگر آن را از جای حرکت دهند بیم آن است که بشکند. پس آن را در جای خود رها کرد. «۱» مهدی عمارت مسجد را به عهده عبدالله بن عاصم بن عمر بن عبدالعزیز و عبدالملک بن شیب الغسانی نهاد. عبدالله بن عاصم در گذشت و جای او را عبدالله بن موسای حمصی «۲» گرفت و نیز جعفر بن سلیمان بن عبدالله بن عباس، عامل خود در مدینه را به عنوان ناظر بنا معین کرد. کار توسعه در سال ۱۶۱ ه. ق. آغاز شد و پنج سال مدت گرفت. توسعه مهدی چند خانه را داخل در مسجد نمود؛ از جمله خانه ملیکه و خانه شرحیل بن حسینه و خانه عبدالله بن مسعود و خانه مسودبن مخرمه. همه این خانه‌ها در سمت شمالی مسجد بودند؛ زیرا توسعه فقط از یک طرف بود. درباره این زیادت بعضی گویند: ۱۰۰ ذراع (۵۰ متر) و عده‌ای گویند: ۵۳ یا ۵۵ ذراع (۲۶/۵ یا ۲۷/۵ متر) بود. روایت دوم ترجیح دارد؛ زیرا ذراع مسجد، آن گونه که سمهودی نقل کرده به ۳۰۰ ذراع (۱۵۰ متر) نمی‌رسد که با روایت نخست سازگار نیست. بلکه ۲۴۰ ذراع (۱۲۰ متر) است بنا بر قول ابن زبالة و ۲۵۳ ذراع (۱۲۶/۵ متر) است بنا بر قول سمهودی که خود اندازه تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۲۵ کرده است. کلاً در

توسعه مهدی، سطح مسجد شریف نبوی ۲۴۵۰ متر مربع شد. تصویر ص ۱۱۳ افزوده مهدی عباسی در سال ۱۶۵ ه. ق.

توصیف کلی در باب توسعه مهدی

مهدی آنچه را که ولید در سمت شمال افزوده بود خراب کرد و آن را، با افزودن ۵۵ ذراع، از نو بنا نمود و در این قسمت کارهای هنرمندانه بسیاری صورت گرفت و آن را با فُسَیْفَسَاء زینت داد. در آخر مسجد نزد مناره شمال غربی و نیز بر دیوار غربی نزدیک این مناره، بقایای فُسَیْفَسَاء مشاهده شده. همچنین مهدی فرمان داد که مقصوره اموی را خراب کنند و کف آن را با سطح زمین برابر سازند. مسجد شریف بعد از توسعه، دارای ۱۷ ستون شد، موازی با دیوار قبله و ۲۸ ستون در جانب موازی با دیوار شرقی و غربی. مسجد را پنج رواق یا ایوان بود در جانب جنوبی یا سمت قبله و پنج رواق در جانب شمالی و سه رواق در جهت شرقی و چهار رواق در جهت غربی. اما آن قسمت که مواجه با صحن بود؛ در سمت جنوبی و شمالی یازده طاق بود و در سمت شرقی و غربی ۱۹ طاق. بالای پنجره‌های هر طاق، برای مانع شدن از تابیدن آفتاب، سایبانی از چوب بود. «۱» مصالحی که در این زیادت به کار رفته بود، بیش از همه، سنگ‌های رخامی یا مرمر بود. همه ستون‌ها به رخام پوشیده شد. ستون‌ها بر پایه‌های مربع شکل و سر ستون‌ها طلاکاری شد و منقوش به فُسَیْفَسَاء. طاق‌ها نیز به همان گونه به فُسَیْفَسَاء آراسته گردید. دیوار شمالی و جنوبی هم بدین گونه بود ولی دیوارهای شرقی و غربی سفید و مقرنس بودند. «۲»

درهای مسجد:

مهدی برای مسجد شریف نبوی بیست و چهار در قرار داد از این قرار: - هشت در بر دیوار شرقی. - هشت در بر دیوار غربی. - چهار در بر دیوار شمالی. - چهار در بر دیوار جنوبی (قبله). درهای دیوار جنوبی مخصوص دخول و خروج بود؛ از آن جمله دری بود که امرا از آن داخل می‌شدند؛ در ناحیه خانه مروان. و دری در سمت قبله بود که از آن به مقصوره می‌رفتند و دری در طرف راست قبله (دَرِ بَیتِ القَنَادِیل) بود و دری در قبله مسجد که سلطان از آن به مقصوره می‌رفت. «۱» درهایی که مهدی ساخته بود به مرور بسته شد، به طوری که ابن جبیر در زیارت مدینه منوره (در سال ۵۸۰ ه. ق. ۱۱۸۴ م.) می‌گوید: «در مسجد نوزده در بود؛ از آن جمله چهار در بسته در دیوار شمالی و پنج در بسته در دیوارهای شرقی و غربی و در دیوار قبله‌ای هم یک در بسته بود. درهای باز عبارت بودند از دو در باز در دیوار شرقی؛ یعنی باب جبرئیل (باب عثمان) و باب النساء و دو در دیوار غربی؛ یعنی باب الرحمه (باب عاتکه) و باب السلام.» «۲» دریاچه خانه عمر، به دیوار قبله، در سمت چپ محراب تا پنجره‌ها تحوّل یافت و آن بعد از ساختن مقصوره جدید بود که در عمارت مهدی از چوب تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۲۸ ساخته شد، به پهنای طول رواق اول. «۱»

مناره‌های مسجد:

مناره‌های مسجد به همان حال که در عمارت ولید بن عبدالملک بودند، سرپا ماندند. ابن جبیر گوید: «مسجد شریف نبوی را سه مناره بود؛ یکی در رکن شرقی متصل به قبله و دو تا در رکن‌های دیگر و کوچکتر از اولی به صورت دو برج ...» ابن نجار (۵۷۳-۶۴۳ ه. ق.) در ارتفاع این مناره‌ها گوید: «ارتفاع هر مناره ۵۵ ذراع و پایه آن، مربع و ۸*۸ ذراع است. و نیز گوید: «مسجد را ۱۱ پنجره است در دیوارهای جنوبی و شمالی. و ۱۹ پنجره است در دیوارهای شرقی و غربی و ۶۸ ستون است در جنوب و شمال، ۴۰ ستون در شرق و ۶۰ ستون در غرب و بین هر دو ستون ۹ ذراع و در پایان عمارت بر دیوار شمالی صحن خطی است که آغاز عمارت مهدی در سال ۱۶۲ ه. ق. و پایان آن را در سال ۱۶۵ ه. ق. نشان می‌دهد.» «۲»

اصلاحاتی که در خلال عصر عباسی در مسجد صورت گرفت:

۱- در سال ۱۴۰ هـ: ۷۵۶ م. ابوجعفر منصور بر صحن مسجد سایبان قرار داد. «۳» ۲- در سال ۱۵۱ هـ: ۷۶۷ م. والی مدینه، حسن بن زید مرمرهایی را که منبر بر آن‌ها قرار داشت، برکند و فرش مرمر را از اطراف منبر تا کنار ستون‌ها گسترش داد. این امر در عهد منصور بود. «۴» تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۲۹ ۳- در سال ۱۹۳ هـ: ۸۰۹ م. در عهد هارون الرشید، ابوالبحتر بن بن وهب، والی مدینه اصلاحاتی در سقف مسجد کرد از سمت قبر شریف نبوی چنانکه بین قبله و صحن سنگ مربع شکلی قرار داد تا مانع نفوذ آب باران به درون مسجد شود. «۱» ۴- در سال ۲۰۲ هـ: ۸۱۷-۸۱۸ م. در عهد خلیفه مأمون بن هارون الرشید، اصلاحات و ترمیمهایی در بعضی از اجزای مسجد شریف نبوی صورت گرفت. «۲» ۵- در سال ۲۴۶-۲۴۷ هـ: ۸۶۰-۸۶۱ م. عهد المتوکل علی الله، وی ازاری از رخام به بلندی ۱/۷۵ ساخت و زمین رابه مرمر سفید، فرش کرد و بعضی از دیوارها را به فسّیفساء پوشاند و اسحاق بن مسلمه را ناظر آن بناها نمود. «۳» ۶- در سال ۲۸۲ هـ: ۸۹۵ م. در عهد معتضد، بعضی اصلاحات در جانب شرقی مشرف بر صحن صورت پذیرفت. «۴» ۷- در سال ۵۴۸ هـ: ۱۱۵۳ م. در عهد المقتفی، جمال‌الدین اصفهانی، وزیر زنگی، رخامی که بر دیوارهای قبر شریف بود برکند و این در ایام حکومت قاسم بن مَهَنَّا الحسینی بر مدینه بود. «۵» ۸- در سال ۵۶۶-۵۷۵ هـ: ۱۱۷۰-۱۱۸۰ م. در عهد المستضی، حسین بن ابی‌الهیجاء پوشش خارجی مرقد رسول الله را با رخام یا مرمر به پایان آورد. «۶» ۹- در سال ۵۷۶ هـ: ۱۱۸۰ م. الناصر لدین الله دیوارهای شرقی مناره تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۳۰ شمال شرقی را تجدید کرد و گنبدی در وسط صحن برای حفظ ذخایر گرانبها؛ مثل قرآن عثمان و دیگر کتب مهم، بنا کرد. تجدید بنای دیوار شرقی در سال ۵۸۹ هـ: ۱۱۹۳ م. پایان گرفت. «۱» ۱۰- در سال ۵۹۳ هـ: ۱۱۹۶-۱۱۹۷ م. در عهد همین خلیفه، منبر اموی تجدید شد. «۲» ۱۱- در سال ۵۵۷ هـ: ۱۱۶۱-۱۱۶۲ م. دیوارهای از سرب در اطراف مرقد شریف به واسطه نورالدین محمود بن زنگی مشهور به «الشهید» ساخته گردید. «۳» ۱۲- در سال ۶۵۵ هـ: ۱۲۵۷ م. در عهد المستعصم بالله تعمیر و اصلاح در مسجد شریف نبوی همچنان ادامه داشت تا آنکه که مسجد دستخوش حریق ویرانگر گردید. این حریق در اول ماه رمضان سال ۶۵۴ هـ: ۲۲ سپتامبر ۱۲۵۶ م. اتفاق افتاد. «۴» مطری گوید: در مسجد آتش افتاد، چنانکه در سقف آن حتی یک چوب برجای نماند! منبر و درها و خزائن و پنجره‌ها و مقصوره‌ها و پوشش حجره و کتابها همه سوختند ولی گنبدی که در وسط صحن برای حفظ ذخائر ساخته بودند، باقی ماند. همچنین ستونها همانند تنه نخلها برپای ماندند و چون باد می‌وزید متمایل می‌شدند و سرب بعضی از ستونها ذوب شد و فروافتاد. سقفی که بالای حجره بود بر بام بیت پیامبر صلی الله علیه و آله فرود آمد و همه در درون حجره شریفه ریختند. «۵» تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۳۱ در سال ۶۵۵ هـ: ۱۲۵۷ م. بار دیگر در اول سال تعمیر و عمارت آغاز شد ولی کار منحصر به پاکسازی مسجد از آثار حریق بود، به اضافه ساختن سقف حجره نبوی و اطراف آن تا دیوار شرقی، تا باب جبرئیل و از جنوب تا دیوار قبله و از غرب تا منبر، ولی با پایان گرفتن دولت عباسی در بغداد در اثر استیلای مغول در سال ۶۵۶ هـ: ۱۲۵۸ م. کار عمارت مسجد متوقف ماند. «۱» تصویر ص ۱۱۹ تعمیر و توسعه مسجد نبوی تا زمان مهدی عباسی تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۳۲ صفحه سفید

فصل چهارم: مسجد شریف نبوی در خلال سالهای ۶۵۶-۱۳۴۴ هـ: ۱۲۵۸-۱۹۲۵ م.

اول: مسجد شریف نبوی در عصر ممالیک بحری (۶۵۶-۷۸۴ هـ: ۱۲۵۸-۱۳۸۲ م.)

کوشش عباسیان در عمارت و توسعه مسجد شریف نبوی، با سقوط آن دولت به دست مهاجمان مغول در سال ۶۵۶ هـ: چنانکه گفتیم- به پایان رسید و از آن پس، این وظیفه بر عهده ممالیک بحری «۱» مصر قرار گرفت. سلطان نورالدین بن عزالدین ایبک صالحی در ۶۵۶ هـ: ۱۲۵۷-۱۲۵۸ م. دست به این کار زد و کار او همچنان، به گونه‌ای که شرح خواهیم داد، ادامه یافت: ۱- در

سال ۶۵۶ ه. : ۱۲۵۸ م. پادشاه یمن، المظفر شمس‌الدین، به جای منبری که در آتش سوخته بود «۲» منبری به مسجد شریف نبوی فرستاد و تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۳۶ در این برهه کار تعمیر و نوسازی تا باب‌السلام در دیوار غربی ادامه یافت. ۲- در سال ۶۵۷-۶۵۸ ه. : ۱۲۵۹-۱۲۶۰ م. در عهد سلطان سیف‌الدین قطز کار در سمت جنوبی به پایان رسید؛ یعنی در آنجا که قبله است، از باب‌السلام و باب‌الرحمه در جانب غربی تا باب جبرئیل و باب‌النساء در جهت شرقی. «۱» ۳- در سال ۶۶۱ ه. : ۱۲۶۴ م. در عهد بیبرس بندقداری آنچه در مسجد باقی مانده بود و نیاز به بازسازی داشت پایان گرفت و سقفی روی سقف ساخته شد؛ همچنان که پیش از این بود. جز اینکه سقف شمالی فقط یک سقف بود مناره‌ها و درها و مخازن و همه اثاث مسجد تجدید شد و مصالح پی در پی به مدینه ارسال می‌شد، هر بار که به آنها نیاز می‌افتاد. «۲» در سال ۶۶۶ ه. : ۱۲۶۷-۱۲۶۸ م. بیبرس منبری به مسجد فرستاد و ضریحی از چوب به بلندی ۳/۵ متر بساخت که سه در داشت و آن را در اطراف مرقد رسول الله صلی الله علیه و آله و آنجا که به مرقد فاطمه علیها السلام معروف است قرار داد. این واقعه به سال ۶۶۸ ه. : ۱۲۶۹-۱۲۷۰ م. اتفاق افتاد. «۳» ۵- در سال ۶۷۸ ه. : ۱۲۷۹ م. در عهد سلطان المنصور سیف‌الدین قلاوون الفی صالحی، به جای سقف حجره شریفه، گنبدی بلند، برای اولین بار، به قصد حمایت حجره از نزول باران بر آن ساخته شد. سمهودی این گنبد را وصف کرده گوید: «از پایین مربع بود و از بالا هشت ضلعی از چوب. آن را بر روی ستون‌ها قرار دادند و الواح سربی بر آن استوار کردند. در آن پنجره‌ای بود مشرف بر سقف فرودین مسجد، پوشیده در تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۳۷ مُشْتَمَع. کمال‌الدین بن برهان الربعی «۱» ناظر این بنا بود. در زمان قلاوون نیز متوضایی برای وضو گرفتن نمازگزاران ساخته شد، در خارج مسجد نزدیک باب‌السلام، به سال ۶۸۶ ه. : ۱۲۸۷ م. ناظر این بنا علاء‌الدین معروف به «الأقمر» بود. «۲» ۶- در سال ۶۹۴ ه. : ۱۲۹۴-۱۲۹۵ م. در عهد سلطان زین‌الدین کتبغا، مقصوره چوبی، به شکل پنجره‌ای مشبک میان آن و سقف تکمیل گردید. «۳» ۷- در سال ۷۰۱ ه. : ۱۳۰۱ م. در عهد سلطان ناصر محمدبن قلاوون اصلاحات و تعمیرات چندی در مسجد شریف نبوی صورت گرفت. سقف روضه اصلاح شد و در خلال سال‌های ۷۰۵-۷۰۶ ه. : ۱۳۰۵-۱۳۰۷ م. سقف رواق‌های شرقی و غربی صحن اصلاح گردید. شیخ‌الحرم در عهد خود، مناره باب‌السلام را در سال ۷۰۶ ه. بنا نمود و از ذخایر حرم شریف نبوی و نیز از وجهی که از فروش ذخایر آن به دست آمده بود، هزینه آن را پرداخت. در سال ۷۲۹ ه. در عهد این سلطان بر قسمت مسقف از سایبان قبله اضافه شد و در کنار این صحن دو رواق موازی با دیوار قبله با طاق‌هایی که تا آن زمان در آنجا معهود نبود ساخته شد. «۴» کارهایی که سلطان الملک الناصر قلاوون در مسجد شریف نبوی انجام داد، با آنچه ملوک پیش از او کرده بودند، فرق داشت. این کارها نه در یک زمان بود و نه در مراحل مختلف به یک صورت. «۵» تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۳۸ ۸- در سال ۷۵۵-۷۶۲ ه. : ۱۳۵۴-۱۳۶۱ م. در عهد سلطان‌الناصر حسن بن محمد بن قلاوون، برخی اصلاحات در مسجد صورت گرفت و صفحات سربی که بر گنبد حجره شریفه بود تجدید شد. «۱» ۹- در سال ۷۶۵ ه. : ۱۳۶۳ م. در عهد سلطان شعبان بن حسین بن الناصر محمد بن قلاوون گنبدی که بر مرقد شریف بود بار دیگر تعمیر شد و توسط سلطان شعبان در سال ۷۶۵ ه. و دو سال بعد؛ یعنی در سال ۷۶۷ ه. : ۱۳۶۵ م. برای مسجد شریف شرفه‌هایی ترتیب داده شد. «۲» به نظر من این کارهایی که سلطان شعبان در مسجد شریف نبوی به انجام رسانید، آخرین کارهایی بود که در عصر ممالیکی بحری در آنجا صورت گرفته است.

دوم: مسجد شریف نبوی در عصر ممالیکی چرکسی (۷۸۴-۹۲۳ ه. : ۱۳۸۲-۱۵۱۷ م.)

اشاره

از آغاز عصر ممالیکی چرکسی، اهتمام به عمارت مسجد شریف نبوی همچنان ادامه داشت. پیش از عمارت مسجد از سوی سلطان

اشرف قایتبای، این ممالیک همه همشان این بود که آنچه را که اسلافشان؛ یعنی سلاطین بحری در مسجد انجام داده‌اند، همچنان نگهداری شود و در حفظ و حراست و ترمیم و تجدید آن‌ها، هرگاه نیاز افتد، اقدام نمایند. اینک مهمترین کارهای عمرانی ایشان را به اختصار می‌آوریم: تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۳۹-۱- در سال ۷۹۷ ه: ۱۳۹۴ م. در عهد سلطان برقوق بن انس (نخستین از سلاطین چرکسی). وی در سال ۷۹۸ ه: برای مسجد شریف نبوی منبری فرستاد. ۲- در سال ۸۲۰ ه: ۱۴۱۷ م. در عهد سلطان المؤید ابونصر شیخ‌المحمودی، وی منبر دیگری ارسال داشت که به جای منبر برقوق نهاده شد! «۱» ۳- در سال ۸۳۱ ه: ۱۴۲۸ م. در عهد سلطان برسبای دقماقی ظاهری، اصلاح و تعمیر دو رواق مشرف بر صحن به پایان رسید. این دو رواق را پیش از این الناصر محمد بن قلاوون در سمت قبله ساخته بود؛ همچنین بخشی از سقف جناح شمالی در جوار مأذنه شمال شرقی معروف به «السنجاریه» تعمیر شد. «۲» ۴- در سال ۸۵۲ ه: ۱۴۴۹ م. در عهد سلطان چقمق (الظاهر سیف‌الدین ابوسعید چقمق علایی ظاهری) مسجد شریف احتیاج به تعمیر دیگری پیدا کرد. چقمق سقف مسجد، بخصوص منطقه روضه شریفه را تجدید کرد و دری در سمت شمالی آنجا که مقصوره چوبی واقع است باز کرد. این مقصوره را بیبرس بندقداری ساخته بود و بر بالای آن رفهایی ساخت و زمینش را تا حد صحن به رخام (مرمر) فرش نمود. همچنین زمین بین مقصوره و دیوار عمر بن عبدالعزیز بر گرد مرقد شریف را به رخام رنگارنگ مفروش ساخت. در این سال ازار دیوار قبله از رخام تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۴۰ ساخته شد و به بقایای رخام موجود در محراب عثمانی متصل گردید. «۱» ۵- در سال ۸۶۱ ه: ۱۴۵۷ م. در عهد اشرف اینال (الاشرف سیف‌الدین ابونصر اینال عبدالله علایی ظاهری) طوغان شیخ «۲» محرابی، ویژه پیروان مذهب حنفی برپا داشت (این محراب بعدها به «المحراب السلیمانی» موسوم شد). محراب حنفیان بر سمت راست روضه شریفه در موضعی کمی پایین‌تر از موضع امروزی آن بنا شد. ۶- بین سال‌های ۸۷۹-۹۱۰ ه: ۱۴۷۴-۱۴۸۶ م. اشرف قایتبای «۳» قبل و بعد از حریق مسجد شریف نبوی تعمیرات مفصلی در مسجد شریف انجام داد. از این قرار:

اولین تعمیر قایتبای در مسجد شریف نبوی در (۸۷۹-۸۸۱ ه: ۱۴۷۴-۱۴۷۵ م.)

مسجد شریف نبوی به بازسازی و تعمیر اساسی نیاز داشت که این کار در سال ۸۷۹ ه: ۱۴۷۵ م. صورت گرفت بدین نحو که طاق‌های مشرف بر صحن در جانب شرقی و در پی آن سقف رواق تخریب گردید و آنگاه ستون‌ها با استفاده از سرب تجدید شد. همچنین در دیوار شرقی، از مأذنه شمال شرقی (سنجاریه) تخریب کلی صورت گرفت و از نو بنا گردید. این تعمیرات به شیوه تازه‌ای انجام می‌شد؛ زیرا دیوارها را به گِل و آهک و ماسه برآوردند و سقف را تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۴۱ از داخل و خارج، از سنگ و گچ ساختند. «۱» کار بازسازی بر عهده شمس‌الدین ابن الزمن «۲» قرار گرفت. مدت یک سال کارها متوقف شد و این به سبب اختلاف آراء درباره تجدید حجره شریفه بود. ولی بار دیگر در ماه جمادی‌الاولی سال ۸۸۱ ه: ۲۱ سپتامبر ۱۴۷۶ م. از نو آغاز شد. این کار نیز بر عهده شمس‌الدین بود. او سقف روضه مطهره، همچنین گنبد مرقد نبوی را تجدید بنا کرد. و سقف روضه علوی را بالاتر برد و قسمتی از سقف غربی منبر را. بنای نخست عبارت بود از پل‌های چوبی که بر پایه‌های سنگی بالای تاج ستون‌ها کار گذاشته شده بود. «۳» پل‌های چوبی تبدیل به طاق‌های آجری گردید؛ به همان منوال طاق‌های صحن. این امر سبب شد که سقف این منطقه از دیگر سقف‌های جناح قبله- با وجود آنکه آن‌ها را دو سقف بود- بالاتر رود. سقف‌های دیگر هم بر همین حال است. سقف پایین رواق شرقی و مشرق مرقد نبوی و سقف رواق از باب جبرئیل و باب النساء، همچنین سقف پایین مقابل مرقد نبوی در جانب جنوبی که بر آن نام «الظاهر بیبرس» نوشته شده است. به همین منوال بود قسمتهایی از سقف جناح شمالی. «۴» رأی ناظر بنابراین قرار گرفت که سقف قدیم حجره شریفه خراب شود و گنبد کوچک آن تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۴۲ با سنگ بازالت ساخته شود و بالای آن را از سنگ آهکی به سبب محکمی آن برآورند و آن را بالا بردند تا به قوس سقف

بلند مسجد رسد. «۱» پس از اینگونه کارهای محکم کاری، نوبت به آراستن و تزیین مسجد رسید. مرم‌های حجره نبوی را برداشتند و مرم‌های سفید و قرمز (سماقی) کار گذاشتند. مرم قبله را نیز تعویض کردند و حاشیه‌ای که بالای مرم مذکور بود، به وضع بهتری تجدید کردند. مقصوره چوبی اطراف مرقد شریف را نیز از نو ساختند. «۲» سلطان قایتبای هنگامی که به زیارت مدینه منوره آمد پیش از بجای آوردن حج، در ۲۲ ذی القعدة سال ۸۸۴ ه. ق. فوریه سال ۱۴۸۰ م. این کارها را پایان داد. ورود او به مدینه چون ورود مردم متقی بود. هنگام دخول به شهر پیاده شد و به حجره شریف نبوی قدم نهاد و گفت: اگر ممکن بود برای زیارت دورتر از این موضع بایستم چنان می‌کردم. «۳» و این به سبب توقیر و اجلال آن مکان شریف بود.

دومین عمارت قایتبای در مسجد شریف نبوی (۸۸۶-۸۸۹ ه. ق. : ۱۴۸۱-۱۴۸۴ م.)

مسجد شریف نبوی همچنان تعمیرات و بازسازی‌های اولیه قایتبای را، که ابن‌الزمن در پایان سال ۸۸۱ ه. ق. : ۱۴۷۵ م. انجام داده بود، حفظ کرد تا اینکه پس از مدت کمی، در اثر صاعقه‌ای که به مأذنه جنوب شرقی فرود آمد، تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۴۳ دستخوش حریق شد. این واقعه در ۱۳ رمضان سال ۸۸۶ ه. ق. : ۵ نوامبر ۱۴۸۱ م. اتفاق افتاد. با آنکه سمهودی هنگام حریق در مدینه حضور نداشت و به مکه رفته بود تا از آنجا برای دیدن زن و فرزندش به مصر رود ولی توصیف دقیقی از علت حریق و کیفیت انتشار آن و کار ساختمان مسجد برای ما ذکر کرده است. «۱» او زیارت مکه را قطع کرد تا برای شرکت در عمارت مسجد شریف، به مدینه بازگردد. سمهودی می‌گوید در این حریق جز گنبد داخلی بر مرقد پیامبر خدا صلی الله علیه و آله که قایتبای ساخته بود، جایی سالم نماند. منبر و مقصوره سوختند و بیشتر طاق‌ها و ستون‌ها فرو ریخت، اگر چیزی هم باقی ماند، درشرف سقوط بود. «۲» او به سلطان اشرف قایتبای، در اوایل رمضان سال ۸۸۶ ه. ق. : ۸ نوامبر ۱۴۸۱ م. نامه نوشت. سلطان سخت بیمناک شد و در همان ماه فرمان داد که بی‌درنگ که مسجد را از آثار حریق پاکیزه سازند. همچنین کاری را که در تعمیر مسجد الحرام آغاز کرده بود تعطیل کرد و گفت که همه آلات عمارت را به مدینه منوره ارسال دارند. و دو گروه از کارگران را نیز فرستاد. گروه اول: حدود صد تن از استادان بنا و نجار و چوب‌بر و نقاش و حجّار و کنده کار و آهنگر و سنگ‌بر. باین گروه ناظر تعمیرات مکه، سنقرالجمالی «۳» تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۴۴ و برادرش شاهین الجمالی «۱» نیز همراه بودند. گروه دوم: مرکب از سیصد صنعتگر بود که از قاهره با مواد لازم برای بنا آمدند. به اشراف و نظارت شمس‌الدین بن‌الزمن. او پیش از وقوع حریق کار آبادسازی مسجد شریف نبوی را بر عهده گرفته بود که پیشتر از او یاد کردیم. معماران به سرعت دست به کار شدند و مناره جنوب شرقی را تا پی آن، خراب کردند. همچنین دیوار خارجی را، از باب جبرئیل در جهت شرقی تا باب‌الرحمه در جهت غربی. مناره را به شیوه و شکل مناره‌های ممالیک مصر ساختند. بارو را نیز تجدید بنا کردند و دیوار را کمی از پیش بلندتر برآوردند و محراب را در دیوار قبله (محراب عثمانی) توسعه دادند و ستون‌های تازه کار گذاشتند که در بالای آن‌ها طاق‌های آجری بود و بر سر آن‌ها سقفی از چوب، به گونه‌ای که فضای خالی جلو محراب تا دیوار قبله را پوشید و ستون دیگری بر ستون‌های حامل محراب افزودند و گنبد بزرگی ساختند بر روی پایه‌های سنگی و طاق‌های آجری بر روی مرقد شریف نبوی. نتیجه این کار آن شد که فضای خالی میان دیوار خارجی شرقی و بناهای تازه‌ساز تنگ شد و لازمه آن توسعه دادن فضا به سوی عرض دیوار سابق بود. باب جبرئیل در مکان خود باقی ماند. میان گنبد غرفه نبوی و دیوار جنوبی سقف زده شد و آن سقف عبارت از یک گنبد بزرگ بود و سه گنبد دیگر اطراف آن در جوار این گنبدها و مئذنه اصلی فضای بازی بود برای روشنایی و تهویه. «۲» تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۴۵ مئذنه مذکور را دری در دیوار غربی قرار داده شد که در آغاز، آن در در دیوار شمالی بود. همچنین جلو باب‌السلام داخل مسجد دو گنبد ساخته شد. در مذکور را به مرم‌های سفید و سیاه پوشیدند و به انواع زیورهای بدیع بیاراستند. محرابی در مکان مصلاهی رسول الله ساختند و محراب قبله (محراب عثمانی) را به رخام یا مرم مزین کردند و مقصوره‌ای با شبکه‌های مسین

نهادند و منبر و دکه‌ای از مرمر ترتیب دادند و دکه‌ای دیگر در رواق‌های شرقی بود میان باب‌النساء و انتهای مسجد. و دیگری در رواق‌های غربی میان باب‌الرحمه و انتهای مسجد نیز. همان‌گونه خزاینی در دیوار شرقی بود به اضافه روزنه‌هایی دایره‌شکل در بالای دیوار و نیز در دیوار جنوبی (دیوار قبله‌ای) روزنه‌ها برخی از آجر ساخته شده بود و برخی از سنگ‌های تراشیده. سبب ساختن این روزنه‌ها آن بود که با وجود طاق‌ها نور در درون رواق‌ها کم شده بود. سپس روزنه‌ها را در سمت قبله بستند مگر همان روزنه‌ای که در منطقه محراب عثمانی بود روزنه‌ها را پنجره‌های کوچک مسی بود با شیشه. «۱» این کارها در ماه ذی القعدة سال ۸۸۸ ه. ق. ۴ دسامبر ۱۴۸۳ م. انجام پذیرفت. همچنین دیوارهای مرقد نبوی با مرمر پوشیده شد. ارتفاع مسجد از زمین ۲۲ ذراع (۱۱ متر) بود. کارهای مربوط به سقف مسجد در اواخر رمضان سال ۸۸۸ ه. ق. اواخر اکتبر سال ۱۴۸۳ م. به پایان رسید. در ماه ذی القعدة سال ۸۸۹ ه. ق. ۴ دسامبر ۱۴۸۴ م. بهاء‌الدین ابوالبقاء ابن الجیعان با چند نقاش برای رنگ کردن سقف مسجد با لاجورد بیامد و همچنین مسجد را به قندیل‌ها و چلچراغ‌ها بیاراست و در کتابخانه‌ای که برای تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۴۶ آن ترتیب داد، قرآن‌های نفیس نهاد. هنگامی که کارها رو به پایان بود، سلطان قایتبای رباط و مدرسه‌ای چسبیده به دیوار غربی مسجد، میان باب‌السلام و باب‌الرحمه بنا کرد و مئذنه کوچکی که بعدها به مئذنه باب‌الرحمه مشهور شد بساخت. «۱» اندکی پیش از پایان یافتن این کارها معلوم شد در گنبد بالایی مرقد شریف شکافی پیدا شده، همچنین در مئذنه شرقی (مئذنه بزرگ اصلی). پس گنبد را خراب کردند و از نو ساختند و مئذنه را هم تا آخر خراب کردند و زمین را گود کردند و از آنجا بنیانی قوی، به سنگ استوار شده برآوردند و بر روی آن مئذنه را ساختند. و این همان مئذنه‌ای است که امروز هم برپاست. ارتفاع آن ۱۲۰ ذراع (۶۰ متر) است. این کار در سال ۸۹۱-۸۹۲ ه. ق. ۱۴۸۶-۱۴۸۷ م. صورت پذیرفت. مشرف و ناظر این بناها شاهین‌الجمالی بود. «۲» در ۱۹ صفر سال ۸۹۸ ه. ق. ۱۰ دسامبر ۱۴۹۲ م. صاعقه‌ای بر یک طرف این مئذنه فرود آمد. قسمتی از سنگهایش را پراکنده ساخت ولی مسجد از خسارت در امان ماند. سلطان قایتبای در ماه ربیع‌الثانی سال ۸۹۸ ه. ق. ۱۸ فوریه سال ۱۴۹۳ م. فرمان داد که آن زیان‌ها را جبران کنند. مسجد شریف نبوی پس از آبادانی دوم قایتبای، شامل هفت رواق در جانب قبله بود و چهار رواق در جانب غربی و سه رواق در جانب شرقی و چهار رواق در جانب شمالی. «۳» سلطان قایتبای ۱۲۰ متر مربع به مساحت مسجد افزود. این کارها آخرین کارهای عمرانی در عهد اشرف قایتبای بود، یا بکلی در تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۴۷ عهد ممالیک چرکسی که دولتشان به دست عثمانیان، به سال ۹۲۳ ه. ق. ۱۵۱۷ م. پایان گرفت. سوم: مسجد شریف نبوی در عهد ترکان عثمانی

سوم: مسجد شریف نبوی در عهد ترکان عثمانی

اشاره

(۹۲۳-۱۳۳۶ ه. ق. ۱۵۱۷-۱۹۱۷ م.) مرمتها و اصلاحات از جستجو در منابع تاریخی چنان برمی‌آید که آخرین اصلاحات در مسجد شریف نبوی به دست سلطان قایتبای صورت گرفت. عثمانیان در سال ۹۲۳ ه. ق. ۱۵۱۷ م. بر مصر مستولی شدند و به حکومت ممالیک پایان دادند، سپس بلاد حجاز را نیز تصرف کردند و از آن امور بازسازی و توسعه اماکن مقدسه برعهده آنان قرار گرفت. آنان اقدامات ممالیک را در توسعه و ترمیم مسجد شریف ارج نهادند و در مواقع نیاز خود آن را ادامه دادند. از این قرار:

۱- در عهد سلطان سلیمان قانونی

(۹۲۶-۹۷۴ ه. ق. ۱۵۲۰-۱۵۶۶ م.) او اولین کسی بود که اقدامات ترمیمی در مسجد شریف نبوی را صورت داد. محمد بن خضر رومی «۱» (متوفا به سال ۹۵۹ ه. ق. ۱۵۵۲ م.) این ترمیمات را به شروح زیر وصف می‌کند. نخست تعمیر باروی مدینه بود که بنای آن

هفت سال از ۹۳۹ تا ۹۴۶ ه. : ۱۵۳۲ تا ۱۵۳۹ م. مدت گرفت. سلطان سلیمان در تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۴۸ سال ۹۴۰ ه. : ۱۵۳۴ م. از مهندس مشرف بر سور خواست که ترمیمات و اصلاحاتی هم در باب‌السلام به انجام رساند. ولی اصلاحات مهم در عهد سلطان سلیمان قانونی در سال ۹۴۷ ه. : ۱۵۴۰ م. آغاز شد، که شامل باب‌الرحمه و باب‌النساء بود. مئذنه شمال شرقی (السنجاریه) را خراب کردند و به جای آن مئذنه سلیمانیه را ساختند. عمق پی آن سیزده ذراع بود (هر ذراع ۵۶/۶ سانتی متر برابر با ۸/۵۳ متر) و عرض پی ۷ ذراع در ۷ ذراع (معادل ۴/۵۹ متر) و در سطح زمین ۶ ذراع در ۶ ذراع (۳/۹۳ متر) بود. بر باب‌الرحمه و باب‌النساء تاریخ بنا و نام سلطان نوشته شد. همچنین دیوارها و ستون‌ها را سفید کردند و نام سلطان را بر سقف مجاور دیوار غربی نوشتند. سلطان تمام مصالح بنا را بر پشت اشتران و دیگر چارپایان بفرستاد و جمعی از بنایان و حجاران و کنده‌کاران را، با هر چه هزینه کارشان می‌شد، روانه داشت. «۱» در سال ۹۴۶ ه. هلالهای ممالیک را، که سرگنبد شریف و مناره‌ها بود، برکنند و هلالهای مسین مطلقاً به جای آنها نهادند و یک هلال بر منبر گذاشتند و بر سر هر مناره یک هلال نصب کردند. محمد خضر گوید: می‌گویند طلایی که برای هلالها مصرف شده بود، از طلای مسکوک سلیمانی هزار و هشتصد دینار بود. «۲» و نیز نام مهندسان، مشرفان و ناظران بنا را بر دیوارها، کتیبه کردند. در ۱۷ ماه محرم سال ۹۴۸ ه. : ۱۳ مه ۱۵۴۱ م. محراب حنفی‌ها را در مکان محراب طوغان شیخ (که پیش از سال ۶۸۰ ه. : ۱۴۵۵ م. ساخته شده تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۴۹ بود) برپای داشتند تا محاذی محراب شافعیان در جانب شمال غربی روضه شریفه و در جانب راست منبر شریف و محاذی محراب شریف نبوی باشد. امام حنفیان در محراب جدید به نماز ایستاد. این واقعه در ۱۲ ربیع‌الأول سال ۹۴۸ ه. بود. «۱» در سال ۹۷۴ ه. : ۱۵۶۶ م. اصلاحات و ترمیمات چندی در مسجد نبوی صورت گرفت. مهمترینشان نوسازی همه دیوار غربی بود از باب‌الرحمه؛ زیرا بیشتر آن فرو افتاده بود. و نیز مرمرکاری روضه شریفه و آوردن پوششی بافته برای حجره شریف نبوی و نیز گنبد شریف نبوی اصلاح شد «۲» و بر سقف جانب غربی مسجد چند گنبد کوچک ساختند. همچنین در سال ۹۷۴ ه. گنبد صحن که در سال ۵۷۶ ه. ساخته شده بود و تجدید بنا گردید. «۳» کارهای عمرانی سلطان سلیمان قانونی در مسجد نبوی، در مدت ۳۳ سال منحصر به تجدید و ترمیم در بسیاری از اجزای آن بود. و تا مدتی دراز، رونق و شکوه خود را حفظ کرد. «۴»

۲- اما در عهد سلطان سلیم بن سلیمان

(۹۷۴-۹۸۲ ه. : ۱۵۶۶-۱۵۷۴ م.) وی بعضی از ترمیمات و اصلاحاتی را، که در عهد پدرش به پایان نرسیده بود، کامل کرد و محراب موجود در غرب منبر را با فُسَیْفَسَاء منقوش به آب طلا پوشید. و نام خود را به خط ثلث، داخل گنبد، در جهت قبله تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۵۰ نقش نمود. «۱» تصویر ص ۱۳۶ نقشه مسجد نبوی از کتاب «دلیل الحاج» که به زبان ترکی است در کتابخانه سلیمانیه استانبول در نیمه قرن ۱۶ م.

۳- اما در عهد سلطان مراد سوم

(۹۸۲-۱۰۰۳ ه. : ۱۵۷۴-۱۵۹۵ م.) در سال ۹۹۴ ه. مردم مدینه شکایت‌ها نوشتند که بر دیوار مسجد نبوی شریف زیان‌هایی وارد آمده و نیاز به ترمیم و اصلاح دارد. سلطان در حال، فرمان داد دیوار شرقی را که کج شده بود و ایجاد خطر می‌کرد خراب کنند و آن را از باب‌النساء تا مناره شمال شرقی (النجاریه) تجدید بنا کنند. هزینه آن را از آنچه در خزانه مسجد شریف گردآمده بود و بهای ذخائر و قندیل‌ها و دیگر زیورها حاصل کردند. «۱» در سال ۹۹۶ ه. در مدینه منوره زلزله آمد و موجب شد که سقفهای مسجد نیاز به ترمیم پیدا کنند. در سال ۹۹۷ ه. دیوارها را سفید کردند و رنگ ستونها را تجدید کردند. «۲» اما مهمترین کارهای سلطان مراد که باید آن را تاج کارهای او برشمرد، منبر رخامی بدیعی بود که به مسجد شریف فرستاد، در سال ۹۹۸ ه. این منبر هنوز برپا

است و از هنر و ابداعات عثمانیان حکایت می‌کند. این منبر را دوازده پله است؛ سه پله بیرون در و نه پله داخل آن.

۴- اما در عهد سلطان احمد اول

(۱۰۱۲-۱۰۲۶ ه.:: ۱۶۰۳-۱۶۱۷ م.) به مسجد شریف نبوی لوحه‌ای از نقره اهدا شد که آن را در جانب جنوبی مقصوره کار گذاشت و بر آن تاریخ ۱۰۲۶ ه.:: ۱۶۱۷ م. نقش شده بود. «۳»

۵- در عهد سلطان مراد چهارم

(۱۰۳۲-۱۰۴۹ ه.:: ۱۶۲۳-۱۶۴۰ م.) بعضی از اجزای سقف مقدم مسجد، آنجا که در کنار صحن است، به تصویر ص ۱۳۸ نقشه مسجد النبوی، گنبد مرقد حضرت فاطمه علیها السلام و خزانه النبوی (ص) تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۵۳ تجدید بنا نیاز داشت. پس مقرر شد که سه رواق برای سایبان در سمت قبله، آنجا که در کنار صحن است، بیافزایند. والی مصر مکلف به تعمیر آن شد. از مصر کارگران لازم را فرستادند. در سال ۱۰۴۴ ه. به پایان رسید. «۱» این سقف وقتی تعمیرات لازم در آن به عمل آمد، از آنچه در عهد قایتبای و سلیمان قانونی و مراد ثالث کرده بودند، برتر آمد. «۲»

۶- در عهد سلطان محمد چهارم

(۱۰۵۸-۱۰۹۹ ه.:: ۱۶۴۸-۱۶۸۷ م.) سلطان محمد چهارم به تجدید بنای مناره باب‌السلام، که در سال ۷۰۶ ه. ساخته شده بود، فرمان داد؛ زیرا به این تجدید بنا نیاز بود. او احمدپاشا، والی مصر را مکلف ساخت که از نقدینه و مصالح هرچه لازم است ارسال دارد. و نیز برخی مواضع حرم شریف نبوی را ترمیم نمود. «۳»

۷- و در عهد سلطان مصطفای دوم

(۱۱۰۶-۱۱۱۵ ه.:: ۱۶۹۵-۱۷۰۳ م.) در این عهد برخی اصلاحات در سقف‌ها انجام گرفت و پاره‌ای از مواضع مسجد تجدید بنا شد. همچنین در منطقه روضه شریفه به سال ۱۱۱۱ ه. ترمیمات و تجدیداتی صورت پذیرفت. «۴»

۸- و در عهد سلطان احمد سوم

(۱۱۱۵-۱۱۴۳ ه.:: ۱۷۰۳-۱۷۳۰ م.) در زمان احمد سوم فقط سقف سایبان غربی در سال ۱۱۳۳ ه. تجدید شد؛ زیرا ۱۲ ستون آن در حال تلف بود و ترمیماتی در قسمت انتهایی به انجام رسانید.

۹- در عهد سلطان محمود اول

(۱۱۴۳-۱۱۶۸ ه.:: ۱۷۳۰-۱۷۵۴ م.) در عهد این سلطان، رواقی در سمت قبله، در سال ۱۱۴۹ ه. اضافه شد و با چند گنبد، بنای نزدیک به آن را سقف زدند. «۱»

۱۰- در عهد سلطان عثمان سوم

(۱۱۶۸-۱۱۷۱ ه.:: ۱۷۵۴-۱۷۵۷ م.) برخی از اجزای، از سقف‌های مسجد محتاج به ترمیم و اصلاحات دیگر بود که در سال ۱۱۷۰ ه. صورت گرفت.

۱۱- در عهد سلطان عبدالحمید اول

(۱۱۸۷ - ۱۲۰۳ ه. : ۱۷۷۴ - ۱۷۸۹ م.) در این عهد تعمیرات بزرگی در مسجد صورت گرفت. زمین مسجد را از باب السلام تا باب المئذنه در جنوب شرقی (الرئسیه) با مرمر فرش کردند. ستون‌های صف اول داخل روضه را نیز با مرمر آراستند. این اصلاحات در سال ۱۱۹۱ ه. انجام پذیرفت. در سال ۱۱۹۸ ه. اصلاحاتی در محراب عثمانی تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۵۵ کردند؛ زیرا در آن ریختگی‌هایی پدیدار شده بود. هنگام اصلاح سعی کردند همه کتیبه‌هایی که بر آن در زمان‌های مختلف نوشته شده بود سالم بماند. یا بار دیگر عیناً اعاده شوند. سپس در سال ۱۲۰۱ ه. باب الرحمه و باب جبرئیل را نیز تجدید بنا کردند. «۱»

۱۲- در عهد سلطان سلیم سوم

(۱۲۰۳ - ۱۲۲۲ ه. : ۱۷۸۹ - ۱۸۰۷ م.) او ضمن کارهایی که در سر ستون‌ها کرد، فرمان داد تا قصیده‌ای را که به ترکی در مدح پیامبر صلی الله علیه و آله سروده بود، بر بالای ستون‌ها نوشتند. و در سال ۱۲۱۲ ه. باب جبرئیل را بار دیگر تجدید کرد و خلل‌هایی که بر سقفهای مسجد و دیوارها و مئذنه‌ها پیدا شده بود، اصلاح کرد و این کارها به سال ۱۲۱۵ ه. بود. «۲»

۱۳- در عهد سلطان محمود دوم

(۱۲۲۳ - ۱۲۵۵ ه. : ۱۸۰۸ - ۱۸۳۹ م.) مهمترین کاری که او کرد، تجدید گنبد شریف بود که در عهد اشرف قایتبای (از ممالیک) به سال ۸۸۹ ه. ساخته شده بود. او آن گنبد را خراب کرد و به جای آن گنبد تازه‌ای گرفته در سرب بنا کرد و رنگ آن را که آبی بود، سبز کرد. و این در سال ۱۲۲۸ ه. : ۱۸۱۳ م. بود. این گنبد همان است که امروز آن را مشاهده می‌کنیم. همچنین جاهایی از زمین را به مرمر فرش نموده تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۵۶ و اصلاحاتی در جانب شمالی به وجود آورد. این مطلب را «بورکارد» که در سال ۱۲۳۰ ه. : ۱۸۱۵ م. مدینه را زیارت کرد، نوشته است. «۱» همچنین دیوارهای خارجی قبر شریف را به بورسلان پوشید. هنگامی که ابراهیم پاشا حاکم مصر در حجاز والی جده بود و مدینه منوره هم در قلمرو او بود، در عهد سلطان محمود به عمارت مسجد شریف نبوی قیام کرد. این امر در سال ۱۲۳۳ ه. : ۱۸۱۷ - ۱۸۱۸ م. صورت پذیرفت. «۲» سلطان محمود قصد داشت بر همه سقف‌ها گنبد نهد. در سال ۱۲۳۵ ه. وسایل کار را از آستانه (استانبول) به مدینه آورد ولی شیخ حرم نبوی مانع این کار شد؛ زیرا می‌ترسید گنبد شریف به سبب خراب کردن سقف‌های مجاور آن آسیب ببیند. بنابراین مهندسی که آمده بود به ترمیم قسمت پایانی مسجد و چند مئذنه اکتفا کرد و این در سال ۱۲۳۶ ه. بود. اعمال ترمیم و تجدید در عهد این سلطان در سال ۱۲۴۵ - ۱۲۵۵ ه. ادامه یافت و رنگ کردن گنبد شریف به رنگ سبز در سال ۱۲۵۵ ه. پایان گرفت. «۳» بورکارد به هنگام دیدارش در سال ۱۲۳۰ ه. : ۱۸۱۵ م. از مسجد، تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۵۷ شریف نبوی؛ یعنی از عمارت سلطان عبدالمجید اول وضع مسجد را در عهد سلطان محمود چنین وصف می‌کند «۱»: مسجد را ده رواق در جانب قبله بود (یعنی سه رواق بیشتر از عمارت قایتبای) این بخش از اهتمام و توجه بسیار بهره‌مند شده بود. چهار رواق در جانب غربی و در هر جانب شمالی و شرقی نیز سه رواق بوده است. ستون‌های مسجد قطرهای متفاوت داشته‌اند. ستون‌های روضه از پایین تا نصف، آن در رخام پوشیده بودند، با آرایش‌های نباتی. سقف را گنبد‌های کوچکی بود. دیوارها رنگ سفید داشتند، جز دیوار قبله‌ای که از مرمر بود و بر آن کتیبه‌هایی نوشته بودند. زمین جناح قبله‌ای در مرمر پوشیده شده و نزدیک قبر به موزائیک. در دیوار قبله‌ای پنجره‌های بزرگ است با شیشه‌های رنگین و در دیوارهای دیگر پنجره‌های کوچک است ولی بدون شیشه. حجره قبر شریف و اطراف آن را گنبد بزرگی پوشیده است. صحن، مفروش از رمل است. در وسط آن بنایی است کوچک با گنبدی که جای چراغ‌هاست. آن را «قبه الذخائر»

گویند. مسجد را چهار در اصلی است: باب السلام، باب الرحمه، باب جبرئیل و باب النساء. اطراف باب السلام پوشیده از رخام بورسلان (قیشانی) است و بر آن کتیبه‌هایی است به آب طلا، تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۵۸ تصویر ص ۸۰ تابلویی کم نظیر از مسجد النبى (ص) مربوط به سال ۱۸۵۳ م.

۱۴- در عهد سلطان عبدالمجید اول

اشاره

(۱۲۵۵-۱۲۷۷ ه.ق: ۱۸۳۹-۱۸۶۱) کارهای عمرانی سلطان عبدالمجید در مسجد شریف نبوی، نه در عهد تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۵۹ عثمانیان سابقه داشته و نه پیش از آن؛ زیرا تعمیرات او سراسر مسجد، جز حجره شریف نبوی و محراب‌های سه گانه و منبر و مناره اصلی را در بر گرفت. عمران مسجد دوازده سال؛ یعنی از ۱۲۶۵-۱۲۷۷ ه.ق: ۱۸۴۸-۱۸۶۱ م. مدت گرفت. در سبب عمارت، برزنجی «۱» چنین گوید که: در سال ۱۲۶۳ ه. چهارصد سال از عمارت سلطان قایتبای در مسجد شریف نبوی گذشته بود. بنابراین در برخی از سقف‌ها و ستون‌ها خرابی افتاده بود و نیاز به تعمیر و تجدید داشتند. این امر سبب شد که شیخ الحرم داودپاشا و اعیان مدینه منوره نامه‌ای به سلطان عبدالمجید بنویسند و در آن از شکست‌ها و شکاف‌هایی که در دیوارها و گنبدها پدید آمده و احتمال خطر سقوط می‌رفت شرح مفصلی دادند. از سوی سلطان در اجابت شیخ الحرم و اعیان مدینه منوره به سال ۱۲۶۳ ه. مقرر شد که یکی از رجال دولتی با یکی از مهندسان متخصص برای تفحص در امر مسجد به مدینه آیند. ورود این هیأت در سال ۱۲۶۵ ه. بود. اینان صحت ادعا را تصدیق کردند و به انجام آن مهم همت گماردند. قضا را در همان سال یکی از گنبد‌های مسجد بر سر گروهی از زوار رسول الله صلی الله علیه و آله هنگام زیارت فرو ریخت و سبب مرگشان شد. «۲» اینان پس از مشاهده وضع مسجد به آستانه (استانبول) بازگشتند و سلطان عبدالمجید را از ضرورت عمارت و تجدید بنا در مسجد شریف نبوی آگاه نمودند و گفتند تأخیر، بیش از این روا نیست. سلطان فرمان عمارت مسجد را صادر کرد. سلطان عبدالمجید دوست داشت که مسجد شریف نبوی از حیث معماری مانند مساجد استانبول شود که به فخامت بنا و بلندی گنبد‌ها که بر تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۶۰ چهار رکن استوارند اشتهار دارند ولی به او گفتند اگر چنین نقشه‌ای اجرا شود باید جای ستون‌های مشهور مسجد عوض شود. این امر موجب عدول سلطان از رأی خود گردید. «۱» عبدالحلیم افندی مدیر هیأت ساختمان‌های دولتی در استانبول مأمور اشراف و نظارت شد. شماری از مهندسان و هنرمندان و بنایان و نجاران و آهنگران در خدمت او بودند. مصالح بنا را با کشتی از راه دریا به ینبع می‌آوردند و از آنجا به مدینه. اینان در اول رجب سال ۱۲۶۶ ه. به مدینه رسیدند و به محض ورود در پی یافتن کوهی افتادند که سنگ‌هایش مناسب بنای مسجد باشد. سرانجام به کوهی نزدیک جماوات در جنوب غربی مدینه، در منطقه آبار علی در ذوالحلیفه در وادی عقیق راهنمایی شدند. رنگ این سنگ‌ها رنگ عقیق سرخ بود چون صلاحیتش تأیید شد شروع به بریدن سنگ‌ها کردند تا طاق‌ها و ستون‌ها را با آن‌ها بنا کنند. تراشیدن این سنگ‌ها آسان و رنگشان زیبا بود. سنگ‌تراشان برای کار در آن کوه مکان گزیدند. قطعات بزرگ و متوسط و کوچک می‌بریدند و گاه ستون‌های یکپارچه می‌تراشیدند. سنگ‌های سیاه را که محکمتر و مقاوم‌تر بودند در بنای دیوارها به کار می‌بردند. برای نقل این سنگ‌ها به محل کار، عرابه‌هایی ساختند که چارپایان می‌کشیدند. این عرابه‌ها از آبار علی به باب الشامی و شارع الساحة و باب الرحمه و دارالضیافه، که در شمال مسجد واقع شده بود، می‌گذشتند و به منطقه عمل می‌رسیدند. این طریق کشیدن سنگ، به احترام مردم مدینه منوره بود که اعصابشان درهم نریزد و صفای خاطرشان تیره نگردد. پس از این به خراب کردن سایبان شمالی مسجد شریف نبوی پرداختند. تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۶۱ در این سال عبدالحلیم، ناظر عمارت، حج به جای آورد ولی در منا مرگش در رسید و به سال ۱۲۶۶ ه. در آنجا دیده

بر جهان فروبست. مرگ او سبب رکود کارها شد، از آن پس هیأتی از مهندسان، کار نظارت را بر عهده گرفتند. نخستین آن‌ها مهندس محمد رائف پاشا بود که مجبور شد دروازه‌ای در باروی شمالی مدینه باز کند. آن را «باب‌المجیدی» نامید. «۱» در تمام مدتی که مسجد شریف نبوی در دست تعمیر و بنا بود، در هیچ زمان مراسم عبادت تعطیل نشد. مهندس مذکور که می‌خواست در همه انحاء و اطراف مسجد به کار بنا و تعمیر پردازد، مجبور شد هر بخشی را که خراب می‌کند بسازد سپس به خراب کردن بخش دیگر پردازد. «۲» برزنجی وضع مسجد شریف نبوی را، پیش از عمارت مجیدی، چنین وصف کرده که: مسجد شریف نبوی بیشترش سقف‌هایی بود بر پایه‌های چوب و طاق‌هایی از آجر و ستون‌هایی از سنگ سیاه تراشیده. در آغاز بنا از سلطان عبدالمجید، موافقت گرفتند که برای تعلیم اطفال مکتب‌هایی بنا کنند در دو طبقه و مخازنی برای روغن در بیرون دیوار شمالی مسجد. این کار به پایان رسید و میان آن‌ها دری باز شد که بعدها به باب‌المجیدی شهرت یافت. سپس بنای سایبان شمالی تکمیل گردید و پس از آن به کار سایبان شرقی پرداخته شد. دیواری که از مناره اصلی تا باب جبرئیل کشیده شده بود خراب شد و به قصد توسعه آن را ۳/۲۵ متر عقب‌تر بردند. در این احوال محمد رائف معزول شد و بکیرپاشا جایش را بگرفت. او در یازدهم ماه شعبان سال ۱۲۶۹ ه. برای تکمیل بنا به مدینه منوره آمد. بنای طاق‌ها و گنبدها را از مناره تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۶۲ اصلی تا باب جبرئیل تمام کرد. بنای قسمت آخر مسجد را هم به پایان رسانید. سپس به کار در قسمت غربی صحن پرداخت. مناره‌ای را که در رکن شمال غربی آن بود ویران نمود و سه صف ستون کار گذاشت و بر آن‌ها طاق‌ها زد و گنبدها برآورد. ولی در ماه جمادی‌الأولای سال ۱۲۷۱ ه. مرگش فرا رسید. «۱» در این فاصله یعنی به سال ۱۲۶۹ ه. ۱۸۵۲ م. بورتون «۲» مدینه منوره را زیارت کرد. و وضع مسجد شرف نبوی را که تحت تعمیر و بنای سلطان عبدالمجید بود چنین وصف می‌کند: ۱- مسجد شریف نبوی متوازی‌الأضلاع است. فضای میانی بدون سقف است و آن را صحن گویند که صفوف متعددی از ستون‌ها و رواق‌ها، آن را احاطه کرده‌اند. ۲- مسجد سقف‌های گنبدی دارد. ۳- در جانب شرقی سه صف از ستون‌هاست و در جانب غربی چهار صف. ۴- بعضی از ستون‌ها رنگین و مزین به رنگ‌های گیاهی سیاه و قرمز. ۵- جانب شمالی، هنوز تعمیر آن به پایان نرسیده. ۶- مئذنه شمال غربی (که از چوب است) خراب شده و بنایش تجدید گردیده. ۷- باب‌السلام دو طرفش به رخام و قیشانی پوشیده شده و بر آن کتیبه‌هایی است به آب طلا. ۸- بر سر مناره باب‌السلام مخروطی است از طلا. ۹- مناره باب‌الرحمه دوتکه است که بر سر آن نیز مخروط طلایی است. ۱۰- جلو درهای مسجد چند پله هست. تصویر ص ۱۴۹ تابلویی کم نظیر از مسجد النبی، مربوط به سال ۱۸۵۳ م. ۱۱- دیوارهای قبله‌ای را پنجره‌هایی است با شیشه‌های رنگین. ۱۲- وجود زیورهای نباتی به ارتفاع ۱/۷۵ متر در ستون‌های روضه. ۱۳- شماره مئذنه‌ها پنج است و نوک دو مناره بیضوی شکل است. ۱۴- در آنجا پرچینی است از چوب مربع شکل که آن را «حدیقه‌السیده فاطمه» گویند. ۱۵- در صحن درختان کهنسال خرماست که حاصل آن‌ها را به بهای گران می‌فروشد. بعد از مرگ بکیرپاشا، شیخ‌الحرم؛ یعنی دلاور پاشا نظارت و اشراف بر تکمیل باقیمانده کارها را بر عهده گرفت. تا آنگاه که ادهم‌پاشا به مدینه منوره آمد در ۲۵ صفر سال ۱۲۷۲ ه. او بنای گنبدها و دکان‌های نزد باب‌النساء و باب جبرئیل را به پایان آورد و او همچنان در اشراف و نظارت بر تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۶۴ ستونها و رواقها بود تا آنگاه که در اواخر سال ۱۳۷۳ ه. اجلس در رسید و درگذشت. شیخ‌الحرم و بقیه اجزای لجنه شورا، کار نظارت و اشراف را بر عهده مهندس صالح افندی نهادند. او نیز دو رواق در سمت قبله، پهلوی صحن افزود. «۱» از سوی باب عالی مقرر شد که عمارت قبله را به همان صفتی که دیگر اجزای مسجد بنا شده، تجدید بنا کنند. با ضرورت بر این تقید که ستون‌های جدید به جای همان ستون‌های قدیمی نصب شوند. از آن ستون‌ها هشت ستون در زمان رسول خدا صلی الله علیه و آله نصب شده بود و علاوه بر آنچه به زمان عمر و عثمان منسوب بود از این‌ها گذشته، در تغییر جای بقیه ستون‌ها اختیار دارند. «۲» در این اثنا از سوی آستانه (استانبول) راشد افندی را برای تکمیل باقیمانده بناها مأمور کردند. او در سال ۱۲۷۴ ه. همراه عده‌ای از مهندسين به مدینه منوره رسید. آنچه را پیشینیان او

آغاز کرده بودند به پایان برد. سپس کار بنا را از جلو مسجد به جانب غربی آن منتقل کرد و در کمتر از یک سال آن را تمام کرد. در ماه ذوالحجه سال ۱۲۷۵ ه. به سبب اعتراض اهل مدینه به تغییر مکان بعضی از ستون‌ها، کار ساخت متوقف شد. امر اشراف و نظارت به اسعد افندی عریانی زاده محول شد. او در مکه مکرمه به حج آمده بود. چون کار بر عهده او قرار گرفت از مکه به مدینه آمد تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۶۵ در اوایل جمادی سال ۱۲۷۶ ه. «۱» و ساختمان سقف بلند قبله‌ای را در مدت کمی به پایان رسانید. ناظر جدید به منازعاتی که اسلاف او را از عمل بازمی داشت پایان داد. او کارهای مهم را به عهده متخصصین نهاد و بعضی از مردم مدینه را در کار شرکت داد و برای کندن و نهادن ستون‌ها، مجلس مشاوره‌ای ترتیب داد تا جمعی از خبرگان هنگام کندن سنگ‌ها و ستون‌ها و نصب سنگ‌ها و ستون‌های جدید نظارت داشته باشند. و همان‌گونه که اسلاف هنگام توسعه مسجد شریف نبوی در عهد ابوبکر و عمر و عثمان و عمر بن عبدالعزیز برای تعیین جای هر ستون شور کرده و نظر داده بودند، در حضور شیخ الحرم مجلس مشاوره تشکیل شد. ستون‌ها را در جای نخستین آن‌ها نهادند بدون هیچ تغییری و با گذاشتن علاماتی، جای مسجد شریف نبوی را در عهد رسول خدا صلی الله علیه و آله معین کردند و آن علامت از این قرار است: ۱- از جهت قبله: نرده‌های ساخته از مس در پایان روضه شریفه، آنجا که خزائن آل‌مینیومی قرار دارد و قرآن‌ها را در آن می‌نهند. ۲- از جهت شمالی: ابتدای صحن اول که پهلوی مسجد مسقف است و در آنجا ستونی است مشرف بر جهت شمالی و بر آن نوشته شده «حدّ مسجدالنبی صلی الله علیه و سلم» این همان جهتی است که بر بالای آن، این حدیث شریف نوشته شده: «صلاة فی مسجدی هذا أفضل من ألف صلاة فیما سواه الا المسجد الحرام». «۲» تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۶۶ «یک نماز در این مسجد من، برتر از هزار نماز است در دیگر جای‌ها، مگر مسجد الحرام». ۳- از جهت شرقی: دیوار حجره شریفه در سمت چپ کسی که رو به قبله ایستاده، در حالی که او در روضه ایستاده باشد. دیواری که در روضه است دیوار حجره نیست بلکه دیوار مقصوره است که در عهد سلطان قایتبای بر گرد مرقد شریف کشیده شده و به داخل آن دیواری است که عمر بن عبدالعزیز ساخته و دیوار حجره نبویه ملاصق با آن است. از این رو بعضی از مورخان گویند جزو بزرگی از روضه داخل در مقصوره شده است. ۴- از جهت غربی: ستون پنجم پیش از دیوار غربی، بر بالای آن داخل طاق به آب‌طلا نوشته شده است: «حدّ مسجد النبی صلی الله علیه و سلم» و در کنار آن به سوی غرب دو ستون هستند مربوط به توسعه عمر، سپس ستون توسعه عثمان، سپس ستونی است و طاقی تا دیوار مسجد که محل توسعه ولید است. «۱» سپس به تکمیل عمارت مسجد آغاز کردند. اساس کار ستون‌هایی بود و بر بالای آن‌ها گنبدهایی. بعضی از ستون‌ها یکپارچه هستند و بعضی مرکب از دو قطعه. بر آن‌ها طاق‌های نیم‌دایره‌ای زده‌اند که گنبدهایی با حجم‌های مختلف بر آن‌ها استوار است. ولی در همه رواق‌های یکسانند. رواق‌ها را پنجره‌هایی است آراسته به زیورها از داخل. زیورها تصویر درختان و گل‌هاست. دیوار قبله‌ای، از مرمر چینی آراسته به نقش‌هاست. «۲» ستوها از سنگ سرخ است که به طبقه‌ای از مرمر منقش به رنگ‌هایی تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۶۷ طلایی پوشیده شده. درهای چهارگانه مسجد همچنان بر جای حفظ شدند ولی دری به نام باب المجیدی در ناحیه شمالی باز شد و مئذنه مجیدی به جای مئذنه خشیه قرار گرفت. اما جزء شمالی، دو تالار بر آن افزودند که بر هر یک، چهار حجره راه باز می‌کند. میان دو تالار نردبانی است که به آن، در طبقه اول به وضوخانه می‌روند و زیر مسجد هم دو وضوخانه است. تالار غربی بدون سقف است در آنجا مخازن روغن و قندیل‌ها و حصیرهاست. تالار دیگری است که مکتب تعلیم اطفال است، مرکب از دو طبقه. رواق‌های شرقی صحن مخصوص زنان است. بر گرد آن نرده‌ای چوبی کشیده‌اند. قاعده ستون‌ها از مس زرد است. «۱» آنجا که به مجیدی معروف است بر دیگر جای‌ها امتیاز دارد؛ زیرا سطح داخلی گنبدها مزین به زیورهاست. محراب‌های سه‌گانه و منبر با ستون‌های سنگی، که طوقی از مس دارند و بر دیوار قبله‌ای آیات قرآنی و اسماء رسول اکرم صلی الله علیه و آله را نوشته‌اند و نیز آیات و احادیث و قصایدی به خط ثلث زیبا و با آب طلا نقش کرده‌اند. این خطها به قلم خطاط مشهور ترک، عبدالله زهدی است. برزنجی گوید نوشتن کتیبه‌ها سه سال مدت گرفت. «۲» بنا بر روش معمول، که هر بنای

مهمی به پایان می‌آید در مکان‌های تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۶۸ بارز آن عبارات تاریخی می‌نویسند، از سلطان عبدالمجید نیز خواستند که عبارتی که نشان مؤکد بر اتمام عمارت باشد یا شعر یا تاریخ، معین کند تا در جایی مشخص نقش شود. پس از مشاوره با دار الفتوی نقش عبارت: «قال رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ» در موضعی که برای نقش طغراء مجیدی معین شده بود، اختیار کرد و در پی آن، نقش این حدیث شریف را: «صَلَاةٌ فِي مَسْجِدِي هَذَا أَفْضَلُ مِنْ أَلْفِ صَلَاةٍ فِيْمَا سِوَاهِ الْاَلْمَسْجِدِ الْحَرَامِ». «۱» پایان عمارت و ترمیم در ماه ذوالحجّه سال ۱۲۷۷ ه. بود. هزینه آن صدوچهل هزار کیسه از طلا- شد. در هر کیسه ۵ سکه مجیدی بود که هر سکه با صد و سی قرش رایج در آن زمان برابری می‌کرد. شمار کارگران، از بنا و نجار و رنگ‌کار و آهنگر و ریخته‌گر بیش از سیصدوپنجاه تن بود، غیر از مهندسان و هنرمندان و مشرفان و ناظران. «۲» مقداری را که سلطان عبدالمجید بر مسجد نبوی افزوده، ۱۲۹۳ متر مربع است. «۳» مسجد شریف نبوی پس از توسعه سلطان عبدالمجید دارای پنج مئذنه شد. ۱- مناره شمال غربی: نامبردار به «التشکیلیه و الخشبییه» و معروف به «المجیدیه» منسوب به سلطان عبدالمجید که در توسعه و عمارت خود آن را تجدید کرد و به سبک مناره‌های آستانه (استانبول) با سه شرفه بنا نمود. در تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۶۹ اولین تعمیرات، سعودی‌ها آن را خراب کردند و مناره‌ای دیگر که زیباتر و با سبکی جدیدتر بود برآوردند. تصویر ص ۱۵۴ تابلویی از دیوار سمت قبله، که آیات قرآنی و نامهای پیامبر (ص) در آن پیداست. ۲- مناره شمال شرقی: موسوم به مناره «السنجاریه» و معروف به «السلیمانیه». این مناره را سلطان سلیمان قانونی به جای مناره سنجاریه قرار داد. آن را «العزیزیه» هم می‌گویند؛ زیرا عبدالعزیز خان بن محمود آن را تعمیر کرد. عبدالعزیز این مناره را به سبک مناره مجیدی ساخت و برای آن سه تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۷۰ شرفه قرار داد. این مناره هم در تعمیر و عمارت سعودی خراب گردید و به جای آن مناره‌ای به شکلی بدیع ساخته شد. ۳- مناره جنوب شرقی: موسوم به «الرئیسیه» که هنوز هم به این نام شناخته می‌شود و آن مناره مجاور قبه الخضراء است و در رکن جنوب شرقی مسجد واقع شده است؛ جانبی که سابقاً آن را «جهه الملائکه» می‌خواندند. در زمان ما مردم آنجا را «مهبط الوحی» می‌نامند. سلطان اشرف قایتبای سه بار آن را عمارت کرد؛ در سال‌های ۸۸۶، ۸۸۸ و ۸۹۲ ه. و پی آن را تا آنجا که به آب می‌رسد حفر کرد و سنگ‌های سیاه در آن به کار برد و به بلندی آن ۱۲۰ ذراع (: ۶۰ متر) افزود. این مناره به همان حال سابق خود بر پا است. سعودیان آن را هر چند گاه تعمیر می‌کنند که در همان منظر بدیع و زیبای خود باقی بماند. ۴- مناره جنوب غربی: به مناره «باب السلام» مشهور است آن را الناصر محمد بن قلاوون به سال ۷۰۶ بنا کرد، مطری از آن یاد کرده است. اما ابن فرحون گوید: آنکه آن را ساخته شیخ الخدام شبل‌الدوله کافور المظفری معروف به الحریری بوده. این مناره هنوز هم بر پای است و مورد حفظ و حراست دولت سعودی. ۵- مناره غربی: آن را مناره «باب الرحمه» گویند. اشرف قایتبای در سال ۸۸۸ ه. بنا کرد. این مناره در خارج دیوار مسجد شریف نبوی است، چسبیده به مدرسه محمودیه که در آنجا بود. این مدرسه در عمارت اول سعودی‌ها خراب شد. «۱» تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۷۱ تصویر ص ۱۵۶ نقشه توسعه مجیدی در مسجد النبوی (ص) در سال ۱۳۳۱ ه. ق.

اصلاحات و ترمیمات مسجد شریف نبوی

بعد از سلطان عبدالمجید: بعد از سلطان عبدالمجید برخی اصلاحات و ترمیمات در مسجد شریف نبوی صورت پذیرفت که آن‌ها را به اختصار خواهیم کرد.

۱۵- در عهد سلطان عبدالعزیز

(۱۲۷۷-۱۲۹۳ ه. ۱۸۶۱-۱۸۷۶ م.) «۱» مدخلی جلو باب السلام اضافه شد (برحسب عبارتی که بر آن نوشته شده) و آن عبارت از

تالاری است که درگاه آن طاقی قوسی است دو طرف جنوبی و شمالی آن به سنگ‌های بورسلا (قیشانی) پوشیده شده، و بر آن نقش‌هایی است به رنگ‌های نباتی آبی. مدخل را گنبدی گرانب‌هاست و بالای در نیز به نقش‌های رنگین به هیئت منحنی‌هایی، زیور یافته است.

۱۶- در عهد سلطان عبدالحمید ثانی (۱۲۹۳-۱۳۲۷ ه. ۱۸۷۶-۱۹۰۹ م.)

پوشش دیوارهای داخلی باب السلام به پایان رسید و این بر طبق عبارتی است که بر مئذنه رئیسیه نوشته شده. «۲» و تاریخ ۱۳۰۷ ه. ۱۸۸۹-۱۸۹۰ م. را دارد. بر سنگ‌های پایین، نقش گل‌های سرخ‌است و گل‌های آبی و ساقه‌های گل‌ها به رنگ سبز بر صفحه‌ای سفید. مسجد شریف به همان صورتی که ابراهیم رفعت «۳» در سال ۱۳۱۹ ه. ۱۹۰۱ م. وصف کرده تا آنگاه که «روترو» در سال ۱۳۴۳ ه. ۱۹۲۵ م. به زیارت مدینه منوره آمده و مسجد نبوی را وصف کرده است، باقی است. از منابع موجود بر نمی‌آید که بعد از توسعه سلطان عبدالحمید ثانی در سال تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۷۳ ۱۳۰۷ ه. ۱۸۸۹-۱۸۹۰ م. «۱» در آنجا کاری صورت گرفته باشد. جز آنکه محراب نبوی و سلیمانی در سال ۱۳۳۶ ه. ۱۹۱۷ و ۱۹۱۸ م. به دست فخری پاشا آخرین حاکم ترک بر مدینه، در فاصله سالهای ۱۳۳۵ تا ۱۳۳۷ ه. ۱۹۱۶-۱۹۱۸ م. تجدید گردید. «۲» تصویر ص ۱۵۹ باب السلام در مسجد النبوی (ص)،

فصل پنجم: مسجد شریف نبوی در عهد دولت سعودی ۱۳۴۴ ه. ۱۹۲۵ م

اشاره

عمارت و توسعه مسجد شریف نبوی در دوره ملک عبدالعزیز «۱» در مسجد شریف نبوی مخصوصاً پس از پدید آمدن شکست‌ها و شکاف‌ها در برخی ستون‌ها و دیوار شمالی، کار توسعه و عمارت آغاز شد. اصلاحات و ترمیماتی در زمین مسجد و در رواقهای محیط به صحن در سال ۱۳۴۸ ه. ۱۹۲۹-۱۹۳۰ م. به اجرا درآورد. سپس برخی از ستونهای شرقی و غربی را در سال ۱۳۵۰ ه. ۱۹۳۱، ۱۹۳۲ م. اصلاح و ترمیم کرد. در فاصله میان سال‌های ۱۳۵۴-۱۳۵۷ ه. ۱۹۳۵-۱۹۳۸ م. حکومت مصر با موافقت حکومت سعودی تعمیرات فراوانی در مسجد نمود که شامل زمین و رواق‌ها و مأذنه‌ها و درهای ورودی بود و دیوارها رانیزرنگ زد. «۲» در سال ۱۳۶۸ ه. جمعی از زائران مصری به مدینه منوره آمدند و دیدند که در برخی از ستونهای جانب شمالی مسجد شریف نبوی شکافهای کوچک تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۷۸ پدیدار شده. اینان برای نجات مسجد شریف نبوی، در مطبوعات فریاد و فغان بر آوردند. ملک عبدالعزیز دستور داد که برای رئیس الوزرای مصر تلگراف کنند که این سرو صداها رابخواباند؛ زیرا دولت سعودی خود عهده‌دار این مهم خواهد شد. «۱» پس در جراید محلی به مسلمانان اطمینان دادند که در خبر مصریان مبالغه شده و آثار شکاف محدود بوده و به مردم اطمینان دادند که به زودی مرمت و تعمیر خواهد شد. این خبر سبب خوشحالی مسلمانان در سراسر جهان شد. برای اجرای این مهم، شیخ محمد بن لادن برگزیده شد. او با جماعتی از مهندسان به دیدار محل کار و تفحص در آن رفتند و شرح ماجرا را به ملک عبدالعزیز در ریاض گزارش دادند. و در سال ۱۳۷۰ دست به کار شدند. مقرر شد که بنای جنوبی را به حال خود نگهدارند و سه جناح متصل به آن را خراب کنند و مأذنه‌های عقبی را بر دارند و به جای آن دو مأذنه در دو رکن شمالی بر آورند و مسجد را از سمت شمال توسعه دهند. ملک عبدالعزیز پس از شنیدن این گزارش‌ها، امیر عبدالله الفیصل را مأمور آغاز کار نمود. در تاریخ یازدهم رمضان سال ۱۳۷۰ به شیخ محمد بن لادن توصیه شد که در ضمن توسعه، برای نگهداری مسجد شریف نبوی کوشش بسیار کند. «۲» شیخ محمد بن لادن در ماه رمضان سال ۱۳۷۰ ه. به مدینه آمد و در اجتماعی که امارت مدینه،

در ماه شوال همان سال، در داخل حرم شریف به

اهتمام ملک عبد العزیز به عمارت و توسعه

ریاست امیر مدینه منوره، عبدالله السدیری تشکیل داد شرکت نمود، در آن مجلس تصمیم گرفته شد که برای توسعه چه جای‌هایی را باید خراب کرد یا بکلی از میان برداشت.

آغاز اولین توسعه سعودی در مسجد شریف نبوی:

در آغاز تصمیم گرفته شد که خانه‌های اطراف مسجد شریف نبوی خراب شود. این کار در پنجم شوال ۱۳۷۰ هـ. اول ژوئیه ۱۹۵۱ م. شروع شد. برای پرداخت بهای خانه‌ها مجلسی تشکیل شد. همچنین در باب خراب کردن مآذنه‌ها و رواق‌های شمالی و شرقی و غربی مسجد بحث شد. «۱» و به کندن پی بنا شروع کردند. در ربیع الأول سال ۱۳۷۲ هـ. نوامبر ۱۹۵۲ م. اولین سنگ بنا نهاده شد. این کار به وسیله ملک سعود، که در آن وقت ولی عهد بود، انجام پذیرفت. در چهاردهم شعبان سال ۱۳۷۲ هـ. آوریل ۱۹۵۳ م. حفر پی‌ها در جانب غربی، در منطقه باب الرحمه آغاز شد. در این روزها ملک عبدالعزیز در گذشت و ملک سعود جای او را گرفت. وی به مدینه آمد. کار با نظم و ترتیب پیش می‌رفت و مسجد پس از توسعه در پنجم ربیع الأول سال ۱۳۷۵ هـ. برابر با ۲۲ اکتبر ۱۹۵۵ م. مسجد افتتاح شد. «۲» در این توسعه اولیه به سطح مسجد ۶۰۲۴۰۰ متر مربع افزوده شد و مساحت اجمالی آن به ۱۶۳۲۷۰۰ متر مربع رسید. «۳» تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۸۰ تصویر ص ۱۶۷ صحن اول مسجد النبوی (ص) از عمارت مجیدی و آغازین توسعه سعودی تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۸۱ زمین صحن به مرمر سرد کننده، که حرارت خورشید را نگه نمی‌دارد و همواره کسانی که پای بر آن می‌نهند خنکی مطبوعی را احساس می‌کنند، مفروش شد. در این صحن هشت ستون رخامی سفید است که کار ایتالیا است و سر ستون‌ها و تاج آن‌ها برنز زرد است و منقوش. بالای آن‌ها ستون‌هایی آراسته گذاشته شده و در داخل آن‌ها لامپ‌هایی برای روشن نگهداشتن صحن. «۱» در دو طرف شرقی و غربی صحن، سه رواق در هر طرف وجود دارد. پشت این صحن که از مشرق به مغرب امتداد دارد، جناحی است با سه رواق که نور افکنهای بزرگی جهت روشنائی بالای این رواق‌ها تعبیه شده است. در جانب شرقی این جناح در بزرگی نصب شد دارای سه فرجه. آن را به نام آغازگر توسعه باب الملک عبدالعزیز نامیدند. همچنین در جهت غربی دری همانند در پیشین باز شد موسوم به «باب الملک سعود»، که توسعه به دست او پایان گرفته بود. در جهت شمالی این جناح، صحن دیگری پدید آمد از هر حیث همانند صحن نخستین. جناح شمالی مسجد نبوی را پنج رواق بود و نیز سه در، از غرب به شرق؛ باب عمر بن خطاب، باب عبدالمجید و باب عثمان. «۲» در دو رکن شمال شرقی و شمال غربی دو مآذنه بر آورد ارتفاع هر یک هفتاد متر. عمارت سعودی دیوار غربی را کاملاً از باب السلام تا باب عمر در بر گرفته و به همان شکل و هیت جانب شمالی و شرقی ساخته و مزین گردید تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۸۲ تا مسجد در زیباترین و پرشکوهترین صورت‌های خود جلوه کند.

وصف کلی مسجد شریف نبوی پس از توسعه نخستین سعودی به ارقام

در طرحی که ریخته بودند، همه هم‌شان بر این بود که گونه‌ای هماهنگی میان توسعه اول سعودی و ساخته‌های سلطان عبدالمجید (عمارة المجیدیه) که مقرر شده بود باقی بماند، به وجود آید. از عمارت سلطان عبدالمجید فضایی به مساحت ۶۲۴۷ متر مربع زایل شود و مساحت دیگری بر آن اضافه گردد. بنابراین مجموع توسعه نخست سعودی ۱۲۲۷۱ متر مربع شد و این بیشترین توسعه‌ای بود که مسجد شریف نبوی تا آن وقت یافته بود. اما آنچه از عمارت سلطان عبدالمجید باقی ماند به ۴۰۵۶ متر مربع رسید که شامل جزء

مسقف قبله‌ای بود. این جزء مشتمل بود بر حجره مطهره و گنبد سبز او و مصلاهی حضرت رسول صلی الله علیه و آله و روضه مطهره و منبر شریف و ستون‌های باستانی و مئذنه رئیسی و مئذنه باب‌السلام و مصلاهی رسول الله صلی الله علیه و آله آنگاه که به سوی بیت المقدس نماز می‌گزارد. از آنچه گذشت برای ما وضع مسجد شریف نبوی پس از توسعه عمارت سعودی بدین نحو معلوم می‌شود:

۱- قسمت جنوبی از باب‌الرحمه و باب‌النساء که جزو عمارت سلطان عبدالمجید است، در سال ۱۲۶۵-۱۲۷۷ ه. ۲- قسمت شمالی از باب‌الرحمه و باب‌النساء که جزو عمارت ملک عبدالعزیز آل سعود است، در سال ۱۳۷۰-۱۳۷۵ ه. ۳- بناهای حجره مطهره و پایه‌های گنبد سبز (قبه‌الخضراء) و ستون‌های آن، از عمارت قایتبای است، در سال ۸۸۷ ه. ۴- پنجره‌های اطراف حجره شریف نبوی، از بناهای الظاهر بیبرس تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۸۳ است به سال ۶۶۸ ه. و ملک زین‌الدین کتبغا است در سال ۶۹۴ ه. ۵- گنبد سبز (القبه‌الخضراء) و اول کسی که آن را رنگ سبز زد، سلطان عبدالحمید است در سال ۱۲۳۳ ه. ۶- محراب النبوی ساخته قایتبای است در سال ۸۸۸-۸۹۰ ه. ۷- محراب سلیمانی، که در جانب راست منبر است، ساخته اشرف اینال است، در سال ۸۶۰ ه. ۸- محراب عثمانی در دیوار قبله‌ای مسجد، از بناهای قایتبای است به سال ۸۸۸-۸۹۰ ه. «۱»

مساحت توسعه اول سعودی

توسعه اول سعودی شامل بخش‌هایی از عمارت مجیدیه بود که آن را ویران کردند و ضمن عمارت اولیه سعودی بنا کردند. این بخش‌ها از باب‌الرحمه در غرب تا باب عمر در شمال و از باب النساء در شرق تا باب عثمان در شمال را در برداشت. بنابراین بهتر است آن را بدین گونه توضیح دهیم: ۱- مساحت مسجد شریف نبوی، پیش از توسعه اول سعودی ۱۰۳۰۳ متر مربع. ۲- مساحت بخش‌هایی که در جهات سه‌گانه خراب شد ۶۲۴۷ مترمربع. ۳- باقیمانده مساحت در جانب قبله‌ای از بنای مجیدیه ۴۰۵۶ متر مربع. ۴- مساحت زیادت در توسعه اولیه سعودی ۶۰۲۴ متر مربع. ۵- مساحت اجزایی که در توسعه اولیه سعودی بار دیگر تعمیر شد ۶۲۴۷ متر مربع. تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۸۴ ۶- مساحت توسعه سعودی برای توسعه تقریبی ۱۲۲۷۱ متر مربع. ۷- مساحت تقریبی مسجد بعد از توسعه اولیه سعودی ۱۶۳۲۷ مترمربع. تصویر ص ۱۷۲ نقشه‌ای از توسعه اول مسجد النبوی به وسیله سعودی

ویژگی‌های تعمیرات اولیه سعودی در مسجد شریف نبوی

بنای نخستین سعودی در مسجد شریف نبوی از بتون مسلح است و ستون‌هایی که بر آن‌ها طاق‌ها زده شده. اما سقف به مربع‌هایی تقسیم شده به صورت سقف‌های چوبی و به انواع زیورها آراسته. ستون‌ها را، سر ستون‌هایی است از مس زرد منقش به انواع نقش‌های بدیع. پایه‌های ستون‌ها در مرمر پوشیده شده «۱» که بیشتر سفید هستند. ستون‌ها هم، رنگ سفید درخشان دارند. بر بنای مسجد رنگ سفید از هر رنگ دیگر بیشتر است، اندکی هم سرخ یا سیاه. اما بر آن قسمت از بنای مجیدیه که تا کنون باقی مانده، رنگ سرخ و سیاه غلبه داشت ولی رنگ سفید کرمی بر آن زدند تا با ساخته‌های سعودی در مرحله اول و دوم هماهنگی پیدا کند، همچنین سر ستون‌هایی را که از سنگ ساخته شده بود، به نقش‌های جمیل بیاراستند. بیشتر پایه‌های ستون‌ها پوشیده در طوق‌های مسی است. در ضمن توجه دولت به مسجد شریف نبوی، فرمان داده شد که ستون‌ها را تا نصف آن‌ها با بتون مسلح بپوشانند تا بیشتر استحکام یابند و عمرشان طولانی‌تر شود. و بر بالای آن‌ها طوق‌هایی از مس زرد بستند که بر شکوه و زیبایی آن‌ها افزود.

درهای مسجد شریف نبوی بعد از توسعه نخستین سعودی:

۱- باب‌السلام، در رکن جنوب غربی مسجد شریف نبوی است، تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۸۶ محاذی دری که

عمر بن خطاب ساخته است؛ آنگاه که مسجد را تصویر ص ۱۷۴ ستونهای مسجد النبى در توسعه سعودی که بالای آنها طوقهایی از مس زرد است. تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۸۷ توسعه می داد. ۲- باب الصدیق، در غرب مسجد شریف نبوی است، معروف است به روزن ابوبکر. کسانی که مسجد را تعمیر و ترمیم می کردند، دری محاذی روزن ابوبکر می ساختند تا بر مکان آن دلالت کند. در عمارت اول سعودی دروازه بزرگی که سه قسمت داشت، میان باب السلام و باب الرحمه ساختند و آن را «باب الصدیق» نامیدند. ۳- باب الرحمه، در غرب مسجد است. به «باب عاتکه» هم معروف است و ما درباره آن سخن گفتیم. ۴- باب جبریل، در شرق مسجد و شمال شرقی حجره شریف واقع شده. درباره آن نیز سخن گفتیم. ۵- باب النساء، در شرق مسجد است، بعد از باب جبریل از شمال و آن محاذی دری است که عمر بن خطاب گشود، آنگاه که مسجد شریف نبوی را توسعه می داد. «۱»

۶- باب عبدالعزیز، در شرق مسجد است بعد از باب النساء و آن عبارت از سه در وسیع است که از شرق به خیابان ملک عبدالعزیز باز می شود. ۷- باب عثمان بن عفان، در رکن شمال شرقی مسجد شریف نبوی است. ۸- باب المجیدی، در وسط دیوار شمال شرقی مسجد واقع شده و آن تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۸۸ عبارت است از یک در پس از عمارت سلطان عبدالمجید به این اسم نامیده می شد که در توسعه نخستین سعودی جهت جاویدان ساختن نام او باز هم به «باب المجیدی» نامگذاری شد. تصویر ص ۱۷۶ باب السلام در بنای عثمانی و سعودی تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۸۹ تصویر ص ۱۷۷ باب جبرئیل باب النساء

۹- باب عمر بن خطاب، در رکن شمال غربی مسجد شریف نبوی واقع شده و آن عبارت از یک در است. ۱۰- باب سعودی، در غرب مسجد است، بعد از باب الرحمه از جانب شمالی و آن عبارت از سه در وسیع است و مواجه با باب عبدالعزیز. ۱۱- ملک فهد بن عبدالعزیز دستور داد که در جهت جنوب شرقی رو به روی باب السلام دری باز کنند. این در در سال ۱۴۱۰ ه. باز شد و سبب تسهیل در امر ورود و خروج زائران گردید. ۱۲- در توسعه ملک فهد بن عبدالعزیز راهروی جلو، دیوار قبله به طول ۸۲/۵ متر و عرض ۹۵/۴ متر احداث شد و در آن سه در گذاشتند، عرض هر در ۲/۵ متر بود: دری محاذی باب السلام در غرب و دری محاذی باب جبریل در شرق و دری در وسط که به تالار مخصوص نماز بر جنازه‌ها باز می شود. طول تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۹۰ این تالار ۱۱/۲۵ متر است و عرض آن ۴/۹۵ متر در آنجا تمام وسایل لازم موجود است و دری در دیوار قبله به عرض دو متر باز شد. این در در طرف راست امام است. امام از آن در، برای نماز بر جنازه‌ها به تالار می رود. تصویر ص ۱۷۹ درهای مسجد النبى بعد از توسعه اول سعودی اولین نماز بر جنازه‌ها در این مکان، در اول ماه رمضان ۱۴۱۵ خوانده شد.

مناره‌های مسجد شریف نبوی در نخستین توسعه سعودی:

در نخستین تعمیر و ترمیم مسجد شریف نبوی، که در عهد سعودی از ۱۳۷۰ تا ۱۳۷۵ ه. مدت گرفت، مسجد را چهار مناره بود. مناره شمال غربی موسوم به «التشکیلیه» و مناره شمال شرقی موسوم به «السنجاریه» و مناره باب الرحمه را خراب کردند. و به جای آن‌ها دو مناره ساختند؛ یکی در جهت تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۹۱ تصویر ص ۱۸۱ یکی از مناره‌های مسجد النبى در توسعه اول سعودی شمال شرقی و دیگری در جهت شمال غربی. خصوصیات مناره‌هایی که در عهد سعودی ساخته شده از این قرار است: تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۹۲ اولاً: عمق هر مناره ۱۷ متر و ارتفاع آن ۷۰ متر است. ثانیاً: مناره‌ها را چهار طبقه است از این قرار: «۱» ۱- طبقه اول یا طبقه پایین، مربع است و به مقرنس‌هایی که ایوان مربع شکلی را حمل می کنند منتهی می شود. ۲- طبقه دوم، هشت ضلعی است با دریچه‌ها و طاق‌های مثلث شکل که به مقرنس‌هایی منتهی می شود که بالای آن شرفه‌ها و منظرهاست. ۳- طبقه سوم، به همان بلندی طبقه دوم است و دایره شکل است که به منظری دایره‌ای شکل منتهی می شود. ۴- طبقه چهارم (یا جوسق)، بلندی اش کمتر است و بر روی آن نیز مقرنس‌هایی است که شرفه یا منظری را بر سردارند.

توضیحات و آماری از توسعه اول مسجد شریف نبوی

۱- برای توسعه اولیه مسجد نبوی شریف به وسیله دولت سعودی، در سال ۱۳۷۰-۱۳۷۵ ه. هفتاد میلیون ریال سعودی بودجه معین شد؛ سی میلیون برای ساختن بنا و چهل میلیون برای خریدن املاک و خانه‌ها و اراضی اطراف. «۲» ۲- تشکیل مجلس از مردم مدینه منوره برای تعیین قسمت املاک و اراضی که از صاحبانشان گرفته شده بود و پرداخت عوض یا بها تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۹۳ به آنها. ۳- مساحت اراضی و خانه‌های گرفته شده از اشخاص ۲۲۹۵۵ متر مربع بود و شمار املاک ۳۴ قطعه بود و این‌ها در جانب غربی و شرقی و شمالی مسجد بودند. «۱» ۴- برای امر توسعه دفتر خاصی تأسیس گردید، با بیش از پنجاه عضو که کارهای اداری و حسابداری و مهندسی را بر عهده داشتند: قسمت فنی ۱۴ مهندس و ۴۰۰ تکنیسین و ۱۶۰۰ کارگر داشت. برای امر توسعه و ترمیم، کارگاهی تشکیل شد. در آبار علی (در فاصله هشت کیلو متری مدینه) که در آنجا سنگ‌های لازم را می‌بریدند. شمار کارگران این کارگاه به ۴۰۰ نفر می‌رسید. دولت در کوتاه‌ترین زمان، همه وسایل بنا را از سبک و سنگین مهیا نمود. همه مواد ساختمانی به وسیله کشتی به بندر ینبع می‌رسید و از آنجا با کامیون‌های بزرگ به محل کار در مدینه منوره حمل می‌شد. پایگاهی، مخصوص نگهداری خودروها و آلات سبک و سنگین بنا تأسیس شد که در آنجا جماعتی از مهندسان و مکانیک‌ها و کارگران متخصص کار می‌کردند.

آماري از ترمیمات و تعمیرات اولیه سعودی در مسجد شریف نبوی: «۱»

شماره تعداد شرح توضیحات ۶۸۹۱ طاقها- ۲۳۲۲ ستون‌های مستدیر- ۴۷۴۳ ستون‌های محیط به دیوار- ۵۴ رواق‌ها یا ایوان‌های شمالی در انتهای مسجد میان دو صحن ۳۵ رواق‌ها یا ایوان‌های میانی ۳۶ رواق‌ها یا ایوان‌های شرقی ۳۷ رواق‌ها یا ایوان‌های غربی ۲۸ صحن‌های مسجد دو فضای باز در مسجد ۴۴۹ پنجره‌ها ۹۱۰ درها ۲۱۱ مثدنه‌ها در شمال مسجد ۷۰۱۲ متر ارتفاع هر مأذنه ۱۷۱۳ متر عمق پی هر مأذنه ۵۱۴ متر عمق پی‌های دیوارها و ستونها ۱۲۸۱۵ متر طول دیوار شرقی تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۹۵ شماره تعداد شرح توضیحات ۱۲۸۱۶ متر طول دیوار غربی ۹۰۱۷ متر طول دیوار شمالی

توجه به بنای جنوبی مسجد شریف نبوی:

از آغاز روی کار آمدن دولت سعودی تا کنون ترمیمات و اصلاحات بنای جنوبی (جانب قبله) مسجد شریف نبوی متوقف نشده است. امر باز سازی و ترمیم برعهده مهندسان چیره دست گذاشته شده و از این توجهات و اهتمامات، موارد زیر است: ۱- محافظت دیوار قبله و تجدید کتیبه‌های قرآنی و نامهای رسول‌الله صلی الله علیه و آله به آب طلا، تا مگر رونق و جمال نخستین را باز یابند. ۲- محافظت گنبدها و تزئینات داخل و تعمیر و پوشش دادن آن‌ها از خارج، هر وقت که این امر ضرورت یابد. ۳- رنگ آمیزی به رنگ سرخ، سپس سفید در سال ۱۴۱۳ ه. تا با رنگ عمارت سعودی هماهنگ شود. ۴- واگذار کردن نظافت آن به یک شرکت سعودی که در این کار تخصص دارد؛ مانند دیگر مساجد. ۵- افزودن بر قندیل‌ها و چلچراغ‌های فلزی آب طلا داده در حجم‌های مختلف. ۶- فرش کردن آن با فرش‌های فاخر و گرانبها تا هر چه بیشتر بر شکوه و رونق آن افزوده شود. ۷- ساختن خزانه‌های قرآن از آلومینیوم زرد، به اندازه‌های گوناگون. تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۹۶ ۸- زیاد کردن آب زمزم برای حجاج و زوار مسجد مصطفی صلی الله علیه و آله و نیز برای استفاده همه نمازگزاران. ۹- مجهز ساختن آن به آلات تصویر برای پخش مراسم مذهبی در همه اعیاد و ماه رمضان المبارک و پخش نماز مغرب در هر روز. ۱۰- تأسیس یک ایستگاه رادیو به زبان عربی و انگلیسی در ماه رمضان. ۱۱- نصب بادبزن‌های سقفی و دیواری برای راحت نمازگزاران. ۱۲- گسترش دادن شبکه سرد سازی، هر قدر که بنا

توسعه داده شود. ۱۳- ارتباط باشبکه هشدار آتش سوزی، اگر- خدای نکرده- حریق رخ دهد. ۱۴- ایجاد مرکز پلیس در تمام روز و شب برای حفاظت از امنیت مسجد شریف نبوی. ۱۵- ایجاد وزارت شؤون اسلامی و اوقاف و تبلیغ و ارشاد.

توسعه سعودی در وهله دوم، در عهد ملک فیصل بن عبدالعزیز در سال ۱۳۹۵ هـ.

شمار حاجیان و زائران حرم رسول خدا صلی الله علیه و آله در فزونی بود، ضرورت ایجاد می کرد که بر مساحت مسجد شریف نبوی هم افزوده شود. پس ملک فیصل بن عبدالعزیز دستور توسعه تازه داد و ۳۵۰۰۰ متر مربع به زمین مسجد افزوده شد. ولی در خود مسجد تغییری داده نشد بلکه این مساحت افزوده، مصلایی تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۹۷ بود بزرگ با سایبانهایی به همان شمار که درون مسجد به نماز می ایستادند. در تصویر ص ۱۸۶ بنای مجیدی از شمال تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۹۸ خارج مسجد هم می توانستند به نماز بایستند. بار دیگر ۵۵۵۰ متر مربع دیگر افزوده شد و در آنجا نیز سایبانهایی بر پای شد. بدین گونه نمازگزاران بسیاری را در بر گرفت. «۱» تصویر ص ۱۸۸ سایه بانهای موقتی در غرب مسجد النبوی در توسعه ملک فیصل

توسعه در وهله سوم در عهد ملک خالد بن عبدالعزیز:

در عهد ملک خالد بن عبدالعزیز توسعه سوم آغاز شد و مقدار ۴۳۰۰۰ متر مربع سایبان به زمین خارج مسجد در افزودند ولی ساختمان مسجد را تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۹۹ در برنگرفت. «۱» این توسعه بازار پارچه فروشان را، که در ۱۸ رجب سال ۱۳۹۷ آتش در آن افتاد و در جنوب غربی مسجد شریف نبوی بود، شامل شد. آن منطقه به کلی از مردم خالی شد و صاحبان خانه و مستغلات ملک خود تعویض کردند و زمین پس از هموار شدن به زمین مسجد شریف نبوی ضمیمه شد. «۲» توسعه تا خیابان العینیه و مواضع وضو رو به روی مسجد از جانب غربی گسترده شد. همه خانه‌ها و خیابان‌هایی که در این جهت بود، از جنوب تا شمال تا شارع الساحة و از دیوار غربی حرم تا المناخه جزء مسجد شد. از این قسمت بخشی به محل توقف خودروها اختصاص یافت و بخش دیگر را سرپوشیدند و با چراغ‌های پرنور همچین بادبزن‌ها و بلندگوهای مجهز ساختند؛ بدین گونه مسجد شریف نبوی صلی الله علیه و آله برای زائران مسجد الرسول، از هر حیث آماده شد. تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۲۰۰ تصویر ص ۱۹۰ سایه بانهای موقت دیگر از سمت دیگر

فصل ششم: توسعه مسجد شریف نبوی در عهد ملک فهد بن عبدالعزیز

مقدمه:

پس از آنکه در ۲۱ شعبان سال ۱۴۰۲ هـ. برابر با ۱۳ ماه ژوئیه ۱۹۸۲ م. ملک فهد زمام امور مملکت سعودی را به دست گرفت. وی سایبان‌های موقتی را، که در ناحیه غربی مسجد شریف نبوی بر پا شده بود، کافی ندانست؛ زیرا آن‌ها نمی توانستند چنانکه باید همه زوار و نمازگزاران را از گرمای آفتاب و سرمای زمستان حفظ نمایند. در سفری که در ماه محرم سال ۱۴۰۳ هـ.: اکتبر سال ۱۹۸۲ م. به مدینه نمود، دستوری صادر کرد که باید مساحت حرم شریف نبوی ده‌ها برابر آنچه هست بزرگتر شود و برای این کار همه امکانات را مهیا نمود تا مسجد به صورت وسیعترین و زیباترین مساجد عالم درآید، نخست نیاز به یک نقشه‌هوائی از شهر داشت، پس نقشه‌های تفصیلی رنگین تهیه کرد که اساس تغییر و تنظیم و تعمیر مسجد بود. مهندسان و متخصصان برای اجرای فرمان، به کشیدن نقشه‌ها به صورت منظم و سریع پرداختند. آنگاه یک کمیسیون در تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۲۰۴ سطح

وزارت، به ریاست خود و نیابت ولی عهد، امیر منطقه مدینه منوره، تصویر ص ۸۰ مسجد النبوی پیش از آخرین توسعه، که در شرق و غرب آن سایه‌بانهای موقت دیده می‌شود. تشکیل داد و کار هر روز و بدون درنگ آغاز شد. در کشیدن نقشه‌ها و تصمیم‌گیری‌های امر توسعه و در جزئیات امور با مهندسان و متخصصان مشورت و تبادل نظر می‌شد «۱» و علاوه بر مسجد شریف نبوی، دیگر مساجد مدینه منوره نیز از نظر دور نگه داشته نشد؛ از تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۲۰۵ جمله مسجد قبا، و مسجد جمعه و مسجد قبلتین و مسجد میقات و غیر آن از مساجد تاریخی مشمول توسعه و آبادانی شدند. تأسیس محکمه بزرگ شرعی با هر چه به آن مربوط بود و بهبود بخشیدن به وضع راه‌ها و تسهیل در امر آمد و شد زائران مسجد مصطفی صلی الله علیه و آله و نمازگزاران در آن و کسانی که برای تصویر ص ۱۹۶ ازدحام در مسجد النبوی پیش از آخرین توسعه سلام بر رسول خدا صلی الله علیه و آله و زیارت مساجد و اماکن تاریخی مدینه آمده بودند از اقدامات این دوره است. در ۱۶ محرم سال ۱۴۰۳ هـ: ۱۹۸۳ م. سنگ بنای مجمع الملک فهد را برای چاپ مصحف شریف برنهاد. در آنجا علاوه بر آنکه قرآن کریم با تازه‌ترین وسایل فنی و با دقت تمام چاپ می‌شود، ترجمه آن هم به زبان‌های مختلف عالم صورت می‌گیرد و نوارهای ضبط صوت هم با صدای برترین تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۲۰۶ قاریان قرآن تولید می‌گردد. این مجمع در ماه صفر ۱۴۰۵ هـ: ۱۹۸۵ م. افتتاح شد. در تمام مدتی که کار تعمیر و ترمیم پیش می‌رفت، نه در شب نماز تعطیل شد و نه در روز. امروز مسجد شریف نبوی به زیباترین و شکوهمندترین صورت خود در تمام طول تاریخ جلوه می‌کند.

به یاری و برکت خداوند:

در روز جمعه، نهم ماه صفر ۱۴۰۵ هـ. دوم ماه نوامبر سال ۱۹۸۴ م. بعد از نماز جمعه، اولین سنگ بنای توسعه جدید مسجد بر نهاده شد، و از لوح یادبودی که در جانب غربی روزن ابوبکر نصب شده بود، پرده برداری گردید و این نشان اجازت به اجرای نقشه بود. و برای آنکه کار بهتر پیش رود به کمیسونی به ریاست امیر عبدالمجید بن عبدالعزیز، امیر منطقه مدینه منوره تشکیل و اجرای این برنامه را هم بر عهده مؤسسه بن لادن واگذار کردند. رییس این مؤسسه شیخ بکر محمد بن لادن بود او در روز شنبه برابر با ۱۷ محرم سال ۱۴۰۶ هـ. اول ماه مارس سال ۱۹۸۴ م. برنامه را تنفیذ کرد. از این قرار: توسعه و ترمیم ملک فهد عبارت است از احداث بنای جدیدی در کنار مسجدهایی که محیط بر آن و از شمال و غرب و شرق متصل به آن بود به مساحت ۸۲۰۰۰ متر مربع که برای ۱۳۷۰۰۰ نمازگزار جای داشت و مساحت مسجد پیش از توسعه - چنانچه گفتیم - ۱۶۳۲۷ متر مربع بود؛ بدین گونه مساحت اجمالی مسجد بعد از توسعه ۹۸۵۰۰ متر مربع شد که برای ۱۶۷۰۰۰ نمازگزار جای داشت. تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۲۰۷ تصویر ص ۲۰۵ مساحت مسجد النبوی در بنای پیامبر (ص) و افزوده آن حضرت بعد از غزوه خیبر استفاده از سطح توسعه برای نماز، بعد از فرش کردن آن با مرمر، مقدار ۶۷۰۰۰ متر مربع شد که گنجایش ۹۰۰۰۰ نمازگزار را داشت. بنابراین گنجایش مسجد شریف نبوی بعد از توسعه به ۲۵۷۰۰۰ نفر رسید. و مساحت تقریبی آن به ۱۶۵۵۰۰ متر مربع رسید. اما فضاهایی که محیط بر مسجد شریف نبوی بود مساحتشان ۲۳۵۰۰۰ متر مربع است. زمینش به مرمر و گرانیت در اشکال هندسی زیبا به شیوه اسلامی و رنگ‌های مختلف زیبا پوشیده شده است و بخش بزرگی از آن را سایبان‌هایی است که به طور خودکار باز و بسته می‌شوند تا بر نمازگزاران هنگام نماز سایه افکنند. مساحت این سایبان‌ها ۱۳۵۰۰۰ متر مربع است و گنجایش ۲۵۰۰۰۰ نفر تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۲۰۸ را دارند و اما اگر تمام ظرفیت را حساب کنیم می‌تواند ۴۵۰۰۰۰ نفر را در برگیرد و این شمار تا ۷۰۰۰۰۰ هزار هم می‌رسد و در اوقات ماه مبارک رمضان و حج و عمره و زیارت تا یک میلیون هم می‌توانند به نماز بایستند. مکان‌هایی برای گرفتن وضو و استراحت زوار پیوسته به محل توقف خودروها در زیر زمین است. این عرصه‌ها اختصاص به پیادگان دارد و خودروها نمی‌توانند به آنها داخل شوند. اطراف آن رادیوارها و دربندها از هر سو احاطه کرده و به وسیله ۱۲۰ نور افکن که بر پایه‌های رخامی قرار دارند

روشن می‌شود. آن قسمت از زمین هم که بین مسجد قدیم و توسعه سعودی در وهله اول قرار دارد با ۱۲ سایه‌بان بزرگ به همان ارتفاع سقف دیگر سایبان‌ها هر یک به مساحت ۳۰۶ متر مربع که به طور خودکار باز و بسته می‌شوند، پوشیده شده و این به خاطر آن است که نمازگزاران را از تابش خورشید و آب باران حفظ کند و در مواقعی که وضع جوّی چنان است از هوایی خوش بهره‌مند سازند. تا مسجد شریف نبوی به صورت پر شکوه‌ترین و عظیم‌ترین بناهای روی زمین گردد در این توسعه اخیر پنج برابر بر سطح آن افزوده شد. این امر ایجاب می‌کرد که خانه‌ها و اراضی همجوار را از صاحبانشان بخرند و خراب کنند. مساحت این خانه‌ها حدود ۱۰۰۰۰۰ متر مربع بود. هزینه‌ای که دولت برای این توسعه پرداخت سی میلیارد ریال سعودی بود. عرض عرصه‌هایی که محیط به مسجد شریف نبوی است بین ۱۰۰ و ۱۵۰ متر است و این از جهت شمالی و غربی و جنوبی است ولی در جانب شرقی خیابانی را که میان مسجد و ساختمان‌ها و بقیع قرار دارد به حال خود باقی نهادند؛ زیرا ممکن نبود چیزی از بقیع کاسته شود، بلکه از سمت شمال و مشرق و جنوب بخشهای بزرگی به بقیع افزوده شد. تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۲۰۹ رواق سطح توسعه به مساحت ۱۱۰۰۰ متر مربع و به عرض ۶ متر و ارتفاع ۵ متر این رواق در جانب شمالی و شرقی و غربی و جنوبی توسعه ساخته شده، به اضافه منطقه محیط به بنای امروزی حرم شریف نبوی. «۱» برای انتقال نمازگزاران و راحت آن‌ها از طبقه پایین به سطح توسعه، پله‌های برقی متحرک کار گذاشته‌اند. در توسعه وهله دوم شش مناره جدید ساخته شد که ارتفاع هر یک ۱۰۴ متر است؛ یعنی ۳۲ متر بیش از ارتفاع مناره‌ها در توسعه وهله اول سعودی. بنابراین مسجد پس از توسعه وهله دوم دارای ده مناره گردید. مناره‌های جدید به گونه‌ای ساخته شده‌اند که با مناره‌های پیشین هماهنگی داشته باشند. این مناره‌ها در تمام بخش توسعه یافته قرار داده شده‌اند. به گونه‌ای که در هر رکنی از ارکان آن، مناره‌ای است. چهار مناره در جانب شمالی و یکی در رکن شمال شرقی و دیگری در رکن شمال غربی و دو مناره در نیمه جانب شمالی بالای در وسط (باب ملک فهد) و مناره‌ای در رکن جنوب شرقی و یکی در رکن جنوب غربی است. تصویر ص ۲۲۱ مناره‌های جدید و پیشین مسجدالنبی تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۲۱۰ هر مناره را پنج طبقه است، بدین شرح: طبقه اول، قاعده مناره مربع شکل است و هر ضلع ۵/۵ متر به ارتفاع ۲۷ متر. طبقه دوم، هشت ضلعی است قطر آن ۵/۵ و ارتفاع آن ۲ متر است. طبقه سوم، استوانه‌ای است و قطر آن ۵ متر و ارتفاعش ۱۸ متر است. طبقه چهارم، استوانه‌ای است به قطر ۴/۵ متر و ارتفاع ۱۵ متر. طبقه پنجم، استوانه‌ای است به قطر ۴/۵ متر و ارتفاع ۱۲ متر. «۱» تونل خدمات، از محطه التبرید آغاز می‌شود. طول آن ۷ کیلومتر و عرض آن از درون ۶/۱۰ متر است و ارتفاع آن ۴/۱۰ متر است. سراسر آن از بتون مسلح است. حاوی دو لوله برای نقل آب سرد. قطر هر لوله ۹۰ سانتی‌متر. دو لوله دیگر هم در درون تونل کشیده‌اند که در صورت نیاز مبرم از آن‌ها استفاده کنند. در این تونل ۳۱ غرفه تهویه‌است همراه با بادبزن‌های لازم. «۲» دیگر از تأسیسات، ایستگاه مرکزی خنک کردن آب است و پایگاه‌های برق و توقفگاه‌های خودروها که هر یک با استفاده از تمام امکانات فناوری ساخته شده‌اند تا زائران مسجد شریف نبوی از هر حیث در آسایش باشند. در توسعه مرحله دوم سعودی برای مسجد شریف نبوی هفت مدخل اصلی تعبیه گردیده. سه مدخل در ناحیه شمالی توسعه و دو مدخل در دو ناحیه شرقی و غربی. هر مدخل را پنج در در کنار یکدیگر است، هر یک به عرض سه متر ولی تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۲۱۱ تصویر ص ۲۳۳ یکی از مناره‌ها در حال ساخت. تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۲۱۲ در دو طرف آن‌ها دری است به عرض شش متر، بدین طریق شمار درهای هر یک از مدخل‌های اصلی به هفت می‌رسد. مدخل ملک فهدبن عبدالعزیز در وسط ناحیه شمالی بخش توسعه یافته است، بر سر این مدخل هفت گنبد بتونی است و در هر طرف آن مناره‌ای است به بلندی ۱۰۴ متر، به طور کلی حرم شریف نبوی را ۸۳ در است که عرض مجموع آن‌ها تقریباً ۳۴۰ متر است و بلندی هر در ۶ متر است. توسعه مسجد شریف نبوی در وهله دوم در عصر حاضر نسبت به گذشته از این امتیازات برخوردار است: ۱- استفاده از یک زیرزمین به عمق ۴/۵ متر و به وسعت ۷۹۰۰۰ متر مربع برای وسایل تهویه و تلطیف محیط. این زیرزمین ۸ در دارد. ۲- ساختن پله‌های برقی برای کمک به نمازگزاران در رسیدن به

سطحی که برای نماز مهیا شده، همان گونه که در حرم شریف مکی برای نماز در مواقع حج وجود دارد. ۳- احداث سقف متحرک برای پوشش ۲۷ موضع که طول ضلع هر یک از آن‌ها ۱۸ متر است. این سقف‌ها به نیروی برق باز و بسته می‌شود. ۴- افزوده شدن مئذنه‌ها، از چهار مئذنه در توسعه وهله اول، به ده مئذنه در حال حاضر. بلندی هر مئذنه از روی زمین تا هلال بالای آن، ۱۰۴ متر است. ۵- تهویه نیکو و مناسب؛ به گونه‌ای که هوای خنک از دریچه‌هایی که بر ستونها استوار شده به درون می‌آید. ۶- ساختن تونل خدمات از زیرزمین در توسعه جدید از کتاب «محطه التبرید» تا مدینه حجاج البر به طول ۷ کیلو متر و عرض ۶/۱۰ متر و ارتفاع ۴/۱۰ متر جهت رساندن آب خنک و برق اضطراری به قدرت ۱۲۵۰۰۰۰ و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۲۱۳ کیلو وات به مسجد شریف نبوی. «۱» ۷- توقفگاه خودروها که گنجایش ۴۴۴۴ خودرو دارد. این توقفگاه در زیرزمین است و از همه خدمات لازمه برخوردار. ۸- این امر باعث شد که اطراف حرم آباد شود و دامنه آبادی‌ها تا درون مدینه هم کشیده شود. ۹- بازارها و مراکز بزرگ بازرگانی و مجتمع‌های مسکونی ساخته شده. ۱۰- مرکز مدینه را به اطراف مسجد شریف نبوی تغییر داد. ۱۱- در اطراف مسجد شریف نبوی ساختمان‌های مرتفع احداث شد. ۱۲- به طور کلی نقشه مدینه تغییر کرد و شهر از چهار طرف گسترش یافت. ۱۳- میدان‌های بزرگی در اطراف مسجد احداث شد. ۱۴- از حیث معماری در شهر تحوّل پدید آمد. ۱۵- در روزهای خاص تعداد بیشتری برای نماز گزاردن در حرم نبوی گرد آمدند و وسعت مسجد جوابگری آن جمعیت گردید.

توسعه عمارت مسجد شریف نبوی در طول تاریخ

الف: پیش از توسعه سعودی در وهله اول ب: بعد از توسعه سعودی در وهله اول ج: توسعه در عصر ملک فهد
شرح الف ب ج توضیحات ۱ مساحت عمارت مسجد شریف نبوی ۹۸۵۰۰۱۶۵۰۰۱۰۳۰۰ متر مربع تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۲۱۴ شرح الف ب ج توضیحات ۲ مساحت سطح برای نماز ۶۷۰۰۰۰۰۰۰۰۰ متر مربع ۳ مساحت میدان‌های محیط به مسجد ۲۳۵۰۰۰۰۰۰۰۰۰ متر مربع ۴ مجموع مساحت‌ها ۴۰۰۵۰۰۱۶۵۰۰۱۰۳۰۰ متر مربع ۵ گنجایش برای نماز گزاران ۶۵۰۰۰۰۲۸۰۰۰۱۷۰۰۰ تا یک میلیون ۶ شمار مئذنه‌ها ۷۱۰۴۵ ارتفاع مئذنه‌ها ۱۰۵۷۲۶۰ متر طول ۸ شمار توقف گاههای خودروها (در زیرزمین) ۹۴۴۴۰۰۰۰۰۰۰۰ شمار محل‌های وضو ۱۰۶۸۰۰۰۰۰۰۰۰۰ شمار محل‌های شست‌وشو (مثل حمام) ۱۱۲۵۰۰۰۰۰۰۰۰۰۰ شمار پله‌های ثابت ۱۲۱۸۰۰۰۰۰۰۰۰۰۰ شمار پله‌های متحرک ۱۳۴۰۰۰۰۰۰۰۰۰۰ جایگاه مرکزی ظرفیت بیش از ۲۵۰۰۰ تن ۱۴ سقف‌های متحرک ۱۵۲۷۰۰۰۰۰۰۰۰۰ شیرهای آب آشامیدنی ۱۶۵۶۰۰۰۰۰۰۰۰۰ تونل خدمات ۱۰۰۰۰۰۰۰۰۰۰۰ به طول ۷ کیلومتر و عرض ۶/۱۰ متر

پایان بنا در توسعه مسجد شریف نبوی:

در روز جمعه، یازدهم ماه ذوالقعدة سال ۱۴۱۴ ه. برابر با ۲۲ آوریل ۱۹۹۴ م. ملک فهد بن عبدالعزيز به مسجد شریف نبوی آمد و پس از نطقی، آخرین سنگ بنای توسعه در زمان خود را نصب کرد و کار به پایان آمد.

کتابنامه:

کتابنامه: ۱- القرآن الکریم. ۲- ابراهیم رفعت پاشا، مرآة الحرمین، چاپ اول، قاهره دار الکتب المصریه، ۱۳۴۴ ه. ۳- ابراهیم بن علی العیاشی، المدینه بین الماضی و الحاضر، چاپ اول، المدینه المنوره، المكتبة العلمیه، ۱۳۹۲ ه. ۴- ابن ایاس، بدائع الزهور فی دقایق الدهور، تحقیق محمد مصطفی، قاهره، ۱۹۶۳ ه. ۵- ابوبکر المراغی، تحقیق النصره، بتلخیص معالم دار الهجره، تحقیق محمد الاصمعی، المكتبة العلمیه، المدینه المنوره، چاپ ۲، ۱۴۰۱ ه. ۶- احمد ابراهیم الشریف: مکة و المدینه فی الجاهلیه و عهد

- الرسول، القاهرة، دار الفكر العربى، ۱۹۶۵ م. ۷- احمد عبدالحميد العباسى، عمدة الاخبار فى مدينة المختار. نشر اسعد طرابزونى مطبعة المدنى، القاهرة. ۸- احمد عبدالله الاصبهانى، حيلة الأولياء و طبقات الأصفياء، دار أم القرى القاهرة ۱۳۵۷ هـ. ۹- احمد بن على بن محمد (ابن حجر العسقلانى)، فتح البارى بشرح صحيح تعمير و توسعه مسجد شريف نبوى، ص: ۲۱۶ البخارى، دار الزيان، القاهرة، ۱۴۰۷ هـ. ۱۰- احمد بن على بن محمد (ابن حجر العسقلانى)، الاصابة فى تمييز الصحابه، دار الكتاب العربى، بيروت ۱۳۵۹ هـ. ۱۱- احمد بن محمد بن عبد ربه الأندلسى، العقد الفريد، دار الكتاب العربى، بيروت ۱۴۰۶ هـ. ۱۲- احمد بن يحيى بن جابر (البلاذرى)، فتوح البلدان، چاپ ۱، مكتبة النهضة القاهرة، ۱۹۵۶ م. ۱۳- اسماعيل بن كثير، الفصول فى اختصار سيرت الرسول صلى الله عليه و آله، چاپ ۱، تحقيق محمد الخطراوى و محيى الدين مستو، الوكالة العامة للتوزيع، دمشق ۱۳۹۹ هـ. ۱۴- اسماعيل بن كثير، البدايه و النهاية، چاپ ۴، دار الكتب العلميه بيروت، ۱۴۰۸ هـ. ۱۵- امين مدنى، التاريخ العربى و جغرافيته، چاپ ۱، مطابع الهيئة المصرىه، مصر، ۱۳۹۶ هـ. ۱۶- ايوب صبرى، مرآة الحرمين، چاپ ۱، مطبعة سنده، القسطنطينيه، ۱۳۰۴ هـ. ۱۷- جعفر البرزنجى، نزهة الناظرين فى مسجد سيد الأولين و الآخريين، دار صعب، بيروت، ۱۳۰۳ هـ. ۱۸- حسن عبدالوهاب: تاريخ المساجد الأثرية، مطبعة دار الكتب المصرىه. ۱۹- حسين مؤنس، اطلس تاريخ الاسلام، چاپ ۱، الزهراء للإعلان العربى، القاهرة ۱۴۰۷ هـ. ۲۰- حمدان راجح الهجارى (الشريف)، الأسلوب النبوى فى الدعوه، چاپ ۱، دار الهدى للطباعة، القاهرة، ۱۴۰۷ هـ. ۲۱- خلف احمد عاشور آل سبيه، تقرير عن توسعه و عمارة خادم الحرمين الشريفين للمسجد النبوى الشريف ۲۸ / ۱۴۱۵ هـ. ۲۲- خير الدين الزركلى، الاعلام، قاموس تراجم چاپ ۸، دار العلم للملايين، تعمير و توسعه مسجد شريف نبوى، ص: ۲۱۷ بيروت ۱۹۸۹ م. ۲۳- سمير الصايغ، الفن الإسلامى قراءة تأملية، چاپ ۱، دار المعرفه، بيروت ۱۴۰۸ هـ. ۲۴- صالح لمعى مصطفى، المدينة المنوره تطورها العمرانى و تراثها المعمارى، چاپ ۱، دار النهضة، بيروت، ۱۹۸۱ م. ۲۵- صدقه خاشقجى و محمد النمر، المدينة المنوره و أول بلدية فى بلاد الاسلام، مطابع سحر، جده، ۱۴۰۱ هـ. ۲۶- صفى الرحمن المبار كפורى: الرحيق المختوم، بحث فى سيره النبويه على صاحبها افضل الصلاة و السلام، چاپ ۱، دار الكتب العلميه، بيروت ۱۴۰۸ هـ. ۲۷- عاصم حمدان على حمدان، حارة الأغوات، صورة اديبه للمدينة المنوره فى القرن الرابع عشر الهجرى، چاپ ۱، دار العلم للطباعة و النشر، جده، ۱۴۱۳ هـ. ۲۸- عبد الحى الكنانى، نظام الحكومه النبويه، المسمى التراتيب الاداريه، دار الكتاب العربى، بيروت. ۲۹- عبد الرحمن السيوطى (جلال الدين)، جامع الأحاديث للجامع الصغير و زوائده و الجامع الكبير، جمع عباس صقر و احمد عبد الجواد، مطبعة الكتبى، دمشق. (د. ت). ۳۰- عبد الرحمن السيوطى (جلال الدين)، جامع الأحاديث للمسانيد و المراسيل، جمع عباس صقر و احمد عبد الجواد، مطبعة الكتبى دمشق، (د. ت). ۳۱- عبد الرحمن بن الجوزى، الوفا بأحوال المصطفى، تحقيق مصطفى عطا، دار الكتب العلميه، بيروت، ۱۴۰۸ هـ. ۳۲- عبد السلام هارون، تهذيب سيره ابن هشام، چاپ ۱۷، مؤسسه الرساله، بيروت، ۱۹۸۸ م. ۳۳- عبد العزيز بن ابراهيم العمرى، الحرف و الصناعات فى الحجاز فى عصر تعمير و توسعه مسجد شريف نبوى، ص: ۲۱۸ الرسول صلى الله عليه و آله چاپ ۱ (د. م)، ۱۴۰۵ هـ. ۳۴- عبد العزيز سالم (السيد)، تاريخ العرب قبل الاسلام، چاپ ۱، مؤسسه شباب الجامعه، الاسكندريه، ۱۹۶۹ م. ۳۵- عبد العزيز بن عبدالله بن باز، التحقيق و الايضاح لكثير من مسائل الحج و العمرة و الزيارة على ضوء الكتاب و السننه، چاپ ۲۳، (د. ت). ۳۶- عبد القدوس الأنصارى، آثار المدينة المنوره، چاپ ۳، المكتبة السلفيه، المدينة المنوره، ۱۳۹۳ هـ. ۳۷- عبدالله سلطان الأفغانى، موضوعه فى توسعه الحرمين الشريفين رؤيه حضاريه، چاپ ۲، ۱۴۱۳ هـ. ۳۸- عبدالله بن محمد بن زاحم، موجز الكلام عن مكانة المدينة و المسجد النبوى فى الاسلام، مطابع لنا، المدينة المنوره. ۳۹- عبدالله بن مسلم (ابن قتيبه) المعارف لابن قتيبه، چاپ ۴، دار المعارف، القاهرة (د. ت). ۴۰- عبدالله بن هشام، السير النبويه لابن هشام، تعليق طه عبد الرؤوف، دار الجيل، بيروت، ۱۴۰۷ هـ. ۴۱- على بن احمد السمهودى، وفاء الوفا بأخبار دار المصطفى، چاپ ۲، المكتبة العلميه، بيروت، ۱۳۹۳ هـ. ۴۲- على بن احمد السمهودى: خلاصه الوفا بأخبار دار المصطفى، المكتبة العلميه، المدينة المنوره، چاپ ۱، دمشق، ۱۳۹۲ هـ. ۴۳- على حافظ، فصول من تاريخ المدينة المنوره، چاپ ۱، شركة المدينة للطباعة، جده، ۱۳۸۸ هـ.

۴۴- علی بن محمد بن الأثير، الكامل فی التاريخ، دار الکتب العربی، بیروت، ۱۴۱۶ هـ. ۴۵- علی بن موسی: وصف المدینة المنوره فی عام ۱۳۰۳ هـ.، نشر حمد الجاسر، رسائل فی تاریخ المدینة، چاپ ۱، دار الیمامة، الرياض، ۱۹۷۲ م. تعمير و توسعه مسجد شريف نبوی، ص: ۲۱۹ ۴۶- عمر بن شبة النمیری، تاریخ المدینة المنوره، تحقیق فهيم شلتوت نشر السيد حبيب محمود، چاپ ۲، دار الاصفهانی، جده، ۱۴۰۲ هـ. ۴۷- عمر الفاروق السيد رجب، المدینة المنوره اقتصادیات المكان، السکان، المورفولوجیه، چاپ ۱، دار الشروق، جده، ۱۳۹۹ هـ. ۴۸- غازی غزالدين بیسه: مسجد الرسول فی المدینة المنوره فی القرن الاول الهجری مع التركيز علی المسجد الأموی، رساله دكتورات، فی الفن، جامعه میشغان، امریکا، ۱۹۷۹ م. ۴۹- مجدی احمد المنصوری، موضوعه فی توسعه الحرمین الشریفین رؤیه حضاریه (۱)، ۱۴۱۲ هـ. ۵۰- محمد بن احمد بن جبیر، رحلة ابن جبیر، دار بیروت للطباعة، بیروت، ۱۴۰۱ هـ. ۵۱- محمد بن احمد المطری، التعریف بما آنتست الهجره من معالم دار الهجره، تحقیق محمد الخیال، نشر اسعد طرابزونی الحسینی، المدینة المنوره، ۱۳۷۲ هـ. ۵۲- محمد بن جریر الطبری، تاریخ الطبری، تاریخ الأمم والملوک، چاپ ۲، دار الکتب العلمیه، بیروت ۱۹۸۸ م. ۵۳- محمد حمیده، عمارات المسجد النبوی و توسعه عبر التاريخ، (مؤسسه المدینة العدد ۷۷، شعبان ۱۴۱۰ هـ. ۵۴- محمد بن خضر الرومی، التحفه اللطیفه فی عماره المسجد النبوی الشریف وسور المدینة الشریفه، رسائل فی تاریخ المدینة، نشر حمد الجاسر، دار الیمامة الرياض، ۱۹۷۲ م. ۵۵- محمد بن سعد، طبقات الکبری، دار صادر، بیروت، (د. ت). ۵۶- محمد السید الوکیل، المسجد النبوی الشریف عبر التاريخ، چاپ ۱، دار المجتمع، جده ۱۹۸۸ م. ۵۷- محمد بن عبدالرحمن السخاوی: التحفه اللطیفه فی تاریخ المدینة الشریفه، عنی بطبعه ونشره اسعد طرابزونی الحسینی، دار نشر الثقافه، تعمير و توسعه مسجد شريف نبوی، ص: ۲۲۰ القاهره، ۱۹۷۹ م. ۵۸- محمد عبدالرحمن السخاوی، الضوء اللامع لأهل القرن التاسع، مکتبه المقدسی، القاهره، ۱۳۵۳ هـ. ۵۹- محمد بن عبدالله اللواتی، ابن بطوطه، تحفه النظار فی غرائب الأمصار وعجائب الأسفار، تحقیق د/ علی المنتصر الکتانی، چاپ ۲، مؤسسه الرساله، بیروت، ۱۴۰۲ هـ. ۶۰- محمد بن عیسی بن سوره، الجامع الصحیح، وهو سنن الترمذی، تحقیق: احمد شاکر، چاپ ۱، دار الکتب العلمیه، بیروت، ۱۹۸۷ م. ۶۱- محمد غالی محمد الأمين الشنقیطی: الدر الثمین فی معالم دار الرسول الامین صلی الله علیه و آله، چاپ ۲، دار القبلة للثقافه الاسلامیه، جده، ۱۴۱۰ هـ. ۶۲- محمد لیب البتونی، الرحلة الحجازیه، چاپ ۳، مکتبه المعارف، الطائف، (د. ت). ۶۳- محمد بن محمود النجار، اخبار مدینه الرسول، أو الدررة الثمینة فی اخبار المدینة، تحقیق: صالح محمد جمال، چاپ ۳، مکتبه الثقافه، مکة المکرمه، ۱۴۰۱ هـ. ۶۴- محمد ناصر الدین الألبانی، صحیح سنن ابی داود، چاپ ۱، مکتبه التریبه العربی، لدول الخلیج (الفارسیه)، الرياض، ۱۴۰۸ هـ. ۶۵- محمد ناصر الدین الألبانی: صحیح سنن ابن ماجه، چاپ ۳، مکتب التریبه العربی لدول الخلیج (الفارسیه)، الرياض، ۱۴۰۸ هـ. ۶۶- محمد هزاع الشهري، عماره المسجد النبوی الشریف فی العصر المملوکي، رساله ماجستير، جامعه ام القرى، مکة المکرمه، ۱۴۰۲ هـ. ۶۷- محمد هزاع الشهري: موضوعه فی توسعه الحرمین الشریفین رؤیه حضاریه (۲)، ۱۴۰۷ هـ. ۶۸- محمد بن یعقوب الفيروز آبادی، القاموس المحيط، چاپ ۳، مؤسسه الرساله، بیروت، ۱۴۰۷ هـ. ۶۹- مسلم بن الحجاج القشیری: صحیح مسلم بشرح النووی، چاپ ۳، دار تعمير و توسعه مسجد شريف نبوی، ص: ۲۲۱ احیاء التراث، بیروت، (د. ت). ۷۰- ناجی محمد حسن الأنصاری: التعليم فی المدینة المنوره من العام الهجری الاول إلى عام ۱۴۱۲ هـ.، دار المنار، القاهره، ۱۴۱۴ هـ. ۷۱- نوره بنت عبد الملك آل الشيخ، الحیاة الاجتماعیه والاقتصادیه فی المدینة المنوره فی صدر الاسلام، چاپ ۱، دار العلم للطباعة والنشر، تهامه، جده، ۱۴۰۳ هـ. ۷۲- هاشم دفتر دار وجعفر فقیه: توسعه الحرم النبوی الشریف، مطبعة الانصاف، بیروت، ۱۳۷۳ هـ. ۷۳- یاقوت الحموی، معجم البلدان، دار احیاء التراث، بیروت، ۱۹۷۹ م. ۷۴- یوسف بن عبدالبر النمري: الاستيعاب فی معرفه الاصحاب، (علی هامش الاصابه) دار الکتب العربی، بیروت، ۱۳۵۹ هـ.

۱- وزارت الاعلام، توسعه الحرمين الشريفين (د.ت). ۲- وزارة الإعلام، عشرون عاما من انجازات التخطيط التنموي، ۱۴۱۱ ه. ۳- وزارت الاعلام، في خدمة ضيوف الرحمن، ۱۴۱۳ ه. ۴- مركز ملك فيصل للبحوث والدراسات الاسلاميه، وحدة الفن الاسلامي، الرياض، ۱۴۰۵ ه. ۵- مؤسسه محمد بن لادن: تقرير عن توسعه خادم الحرمين الشريفين، الملك فهد بن عبدالعزيز للمسجد النبوي الشريف. ۶- مكتب المشرف العام لمجموعه بن لادن السعوديه واعمالها بالمدينه المنوره تقرير عن المشروع ۸/ ۲/ ۱۴۱۵ ه. ۷- مجله العربى الكويتيه، العدد ۲۵۲ عام ۱۳۹۹ ه. ۸- مجله المنهل، العدد ۴۹۹، الربيعان ۱۴۱۳ ه. ۹- مؤسسه عكاظ للصحافه والنشر، توسعه الحرمين الشريفين رؤيه حضاريه (۱) ۱۴۱۲ ه. ۱۰- مؤسسه عكاظ للصحافه والنشر، توسعه الحرمين الشريفين، رؤيه حضاريه (۲) ۱۴۱۳ ه. ۱۱- مؤسسه المدينه للصحافه، طبيه الطيبه، التوسعه والانجازات العدد ۹۹، ۱۴۱۳ ه. ۱۲- مجله اليمامه، العدد، ۱۳۰۳، ۱۴۱۴ ه. ۱۳- مجله اقرأ، المدينه المنوره، تاريخ وانجازات ۹/ ۸/ ۱۴۱۴ ه. ۱۴- مجله الامانه، امانه المدينه المنوره، العدد ۸، ۱۴۱۴ ه. ۱۵- مجله الفرقه، التجاربه الصناعيه بالمدينه المنوره، العدد ۱۱۷، ۱۴۱۲ ه. ۱۶- مجله الغرفه، التجاربه الصناعيه بالمدينه المنوره، العدد ۱۲۲، ۱۴۱۳ ه.

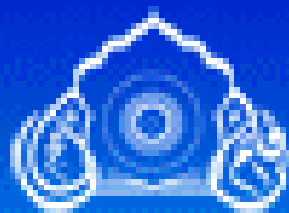
منابع به زبانهای دیگر.

(۷۱-):، ۸۶۹۱ (۸۱-،:،)، ۰۷۹۱ (۹۱-،:،)، ۱، ۹۶۹۱ (۰۲-،:،-۱۲) (۲۲-،:،) ۰۳۹۱، ۲ (۶۹۴-، ۸، ۳۴۵۹-).

درباره مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

بسم الله الرحمن الرحيم جاهِدُوا بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ذَلِكَ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ (سوره توبه آیه ۴۱) با اموال و جانهای خود، در راه خدا جهاد نمایید؛ این برای شما بهتر است اگر بدانید حضرت رضا (علیه السلام): خدا رحم نماید بنده‌ای که امر ما را زنده (و برپا) دارد ... علوم و دانشهای ما را یاد گیرد و به مردم یاد دهد، زیرا مردم اگر سخنان نیکوی ما را (بی آنکه چیزی از آن کاسته و یا بر آن بیافزایند) بدانند هر آینه از ما پیروی (و طبق آن عمل) می کنند بنادر البحار-ترجمه و شرح خلاصه دو جلد بحار الانوار ص ۱۵۹ بنیانگذار مجتمع فرهنگی مذهبی قائمیه اصفهان شهید آیت الله شمس آبادی (ره) یکی از علمای برجسته شهر اصفهان بودند که در دلدادگی به اهلیت (علیهم السلام) بخصوص حضرت علی بن موسی الرضا (علیه السلام) و امام عصر (عجل الله تعالی فرجه الشریف) شهره بوده و لذا با نظر و درایت خود در سال ۱۳۴۰ هجری شمسی بنیانگذار مرکز و راهی شد که هیچ وقت چراغ آن خاموش نشد و هر روز قوی تر و بهتر راهش را ادامه می دهند. مرکز تحقیقات قائمیه اصفهان از سال ۱۳۸۵ هجری شمسی تحت اشراف حضرت آیت الله حاج سید حسن امامی (قدس سره الشریف) و با فعالیت خالصانه و شبانه روزی تیمی مرکب از فرهیختگان حوزه و دانشگاه، فعالیت خود را در زمینه های مختلف مذهبی، فرهنگی و علمی آغاز نموده است. اهداف: دفاع از حریم شیعه و بسط فرهنگ و معارف ناب ثقلین (کتاب الله و اهل البيت عليهم السلام) تقویت انگیزه جوانان و عامه مردم نسبت به بررسی دقیق تر مسائل دینی، جایگزین کردن مطالب سودمند به جای بلوتوث های بی محتوا در تلفن های همراه و رایانه ها ایجاد بستر جامع مطالعاتی بر اساس معارف قرآن کریم و اهل بیت عليهم السلام با انگیزه نشر معارف، سرویس دهی به محققین و طلاب، گسترش فرهنگ مطالعه و غنی کردن اوقات فراغت علاقمندان به نرم افزار های علوم اسلامی، در دسترس بودن منابع لازم جهت سهولت رفع ابهام و شبهات منتشره در جامعه عدالت اجتماعی: با استفاده از ابزار نو می توان بصورت تصاعدی در نشر و پخش آن همت گمارد و از طرفی عدالت اجتماعی در تزریق امکانات را در سطح کشور و باز از جهتی نشر فرهنگ اسلامی ایرانی را در سطح جهان سرعت بخشید. از جمله فعالیت های گسترده مرکز: الف) چاپ و نشر ده ها عنوان کتاب، جزوه و ماهنامه همراه با برگزاری مسابقه کتابخوانی ب) تولید صدها نرم افزار تحقیقاتی و کتابخانه ای قابل اجرا در رایانه و گوشی تلفن همراه ج) تولید

نمایشگاه های سه بعدی، پانوراما، انیمیشن، بازیهای رایانه ای و ... اماکن مذهبی، گردشگری و... (د) ایجاد سایت اینترنتی قائمیه www.ghaemiyeh.com جهت دانلود رایگان نرم افزار های تلفن همراه و چندین سایت مذهبی دیگر (ه) تولید محصولات نمایشی، سخنرانی و ... جهت نمایش در شبکه های ماهواره ای و (و) راه اندازی و پشتیبانی علمی سامانه پاسخ گویی به سوالات شرعی، اخلاقی و اعتقادی (خط ۲۳۵۰۵۲۴) (ز) طراحی سیستم های حسابداری، رسانه ساز، موبایل ساز، سامانه خود کار و دستی بلوتوث، وب کیوسک، SMS و... (ح) همکاری افتخاری با دهها مرکز حقیقی و حقوقی از جمله بیوت آیات عظام، حوزه های علمیه، دانشگاهها، اماکن مذهبی مانند مسجد جمکران و ... (ط) برگزاری همایش ها، و اجرای طرح مهد، ویژه کودکان و نوجوانان شرکت کننده در جلسه ی) برگزاری دوره های آموزشی ویژه عموم و دوره های تربیت مربی (حضور و مجازی) در طول سال دفتر مرکزی: اصفهان/خ مسجد سید/ حد فاصل خیابان پنج رمضان و چهارراه وفائی / مجتمع فرهنگی مذهبی قائمیه اصفهان تاریخ تأسیس: ۱۳۸۵ شماره ثبت: ۲۳۷۳ شناسه ملی: ۱۰۸۶۰۱۵۲۰۲۶ وب سایت: www.ghaemiyeh.com ایمیل: Info@ghaemiyeh.com فروشگاه اینترنتی: www.eslamshop.com تلفن ۲۵-۲۳۵۷۰۲۳-۰۳۱۱) فکس ۲۳۵۷۰۲۲ (۰۳۱۱) دفتر تهران ۸۸۳۱۸۷۲۲ (۰۲۱) بازرگانی و فروش ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹ امور کاربران ۲۳۳۳۰۴۵ (۰۳۱۱) نکته قابل توجه اینکه بودجه این مرکز؛ مردمی، غیر دولتی و غیر انتفاعی با همت عده ای خیر اندیش اداره و تامین گردیده و لی جوابگوی حجم رو به رشد و وسیع فعالیت مذهبی و علمی حاضر و طرح های توسعه ای فرهنگی نیست، از اینرو این مرکز به فضل و کرم صاحب اصلی این خانه (قائمیه) امید داشته و امیدواریم حضرت بقیه الله الاعظم عجل الله تعالی فرجه الشریف توفیق روزافزونی را شامل همگان بنماید تا در صورت امکان در این امر مهم ما را یاری نمایند انشاءالله. شماره حساب ۶۲۱۰۶۰۹۵۳، شماره کارت: ۶۲۷۳-۵۳۳۱-۳۰۴۵-۱۹۷۳ و شماره حساب شبا: ۵۳-۵۳۰۶۰۹-۰۶۲۱-۰۰۰۰-۰۰۰۰-۱۸۰-۰-IR۹۰ به نام مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان نزد بانک تجارت شعبه اصفهان - خیابان مسجد سید ارزش کار فکری و عقیدتی الاحتجاج - به سندش، از امام حسین علیه السلام :- هر کس عهده دار یتیمی از ما شود که محنت غیبت ما، او را از ما جدا کرده است و از علوم ما که به دستش رسیده، به او سهمی دهد تا ارشاد و هدایتش کند، خداوند به او می فرماید: «ای بنده بزرگوار شریک کننده برادرش! من در کرم کردن، از تو سزاوارترم. فرشتگان من! برای او در بهشت، به عدد هر حرفی که یاد داده است، هزار هزار، کاخ قرار دهید و از دیگر نعمت ها، آنچه را که لایق اوست، به آنها ضمیمه کنید». التفسیر المنسوب الی الإمام العسکری علیه السلام: امام حسین علیه السلام به مردی فرمود: «کدام یک را دوست تر می داری: مردی اراده کشتن بینوایی ضعیف را دارد و تو او را از دستش می رسانی، یا مردی ناصبی اراده گمراه کردن مؤمنی بینوا و ضعیف از پیروان ما را دارد، امّا تو دریچه ای [از علم] را بر او می گشایی که آن بینوا، خود را بدان، نگاه می دارد و با حجّت های خدای متعال، خصم خویش را ساکت می سازد و او را می شکند؟». [سپس] فرمود: «حتماً رها کردن این مؤمن بینوا از دست آن ناصبی. بی گمان، خدای متعال می فرماید: «و هر که او را زنده کند، گویی همه مردم را زنده کرده است»؛ یعنی هر که او را زنده کند و از کفر به ایمان، ارشاد کند، گویی همه مردم را زنده کرده است، پیش از آن که آنان را با شمشیرهای تیز بکشد». مسند زید: امام حسین علیه السلام فرمود: «هر کس انسانی را از گمراهی به معرفت حق، فرا بخواند و او اجابت کند، اجری مانند آزاد کردن بنده دارد».

مرکز تحقیقات و ترجمه

اصفهان

گامگاه

WWW

برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی

www.Ghaemiyeh.com

www.Ghaemiyeh.net

www.Ghaemiyeh.org

www.Ghaemiyeh.ir

مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.

۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹

